

חיפה

ביטאון העמותה לתולדות חיפה

דצמבר 2017

גיליון 15

משולחנה של העורכת

הגיליון שבידיכם, גיליון מספר 15, יוצא לאור בשנתה העשרים של העמותה לתולדות חיפה. מטרת הביטאון, כמטרתה של העמותה, היא לשמר את הידע על העיר חיפה - על החיים ב"חיפה של פעם", על אישים שהשאירו חותם על העיר, על מאורעות היסטוריים ועל תהליכים ותופעות חברתיות שהתפתחו בעיר.

לגיליון זה מצורפת לראשונה רשימת המאמרים שהופיעו בכל הגיליונות של הביטאון. היא משקפת את מגוון הנושאים והתקופות שנחקרו ופורסמו בו עד כה, ומאפשרת מיון לפי תקופות, תחומי מחקר ועוד.

כרגיל, אנחנו מזמינים הצעות למאמרים. לפרטים אנא פנו למערכת הביטאון בכתובת הדוא"ל של העמותה.

המאמרים בגיליון הנוכחי מתמקדים בכמה תקופות:

אלי לירן מספר על הגלגולים שעבר ה"קייזרטאסה" - מרפסת-נוף וגלעד שהוקמו על ידי הקהילה הטמפלרית לציון ביקורו של הקיסר וילהלם השני בחיפה ב-1898.

איתי נגרי מברר מדוע פרצה מחאת ואדי סאליב (1959) דווקא בוואדי סאליב ולא בשכונות חלשות אחרות של העיר.

אלי רומן סוקר את השינוי המהותי שעברה תהלוכת המדונה - תהלוכה דתית ספונטנית שצמחה על רקע אירועים בזמן מלחמת העולם הראשונה, ושהפכה מאז לאירוע קהילתי לציבור הרחב.

בתקופת מלחמת העולם השנייה הופצה חיפה - יעד אסטרטגי מרכזי בארץ - על ידי האיטלקים והגרמנים כאחד. יגאל גרייבר סוקר את ההכנות המוצלחות שנעשו בעיר לקראת האפשרות להפצתה, את ההפצות עצמן ואת תוצאותיהן.

ועוד על תקופת המנדט הבריטי:

דן יהב מתאר את היצאנות בעיר: תופעה חברתית בעייתית שצמחה על רקע המצב הכלכלי הקשה ונוכחותם של זרים רבים בחיפה.

יאיר ספרן ותמיר גורן מציגים סקר מבנים שנערך בעיר העתיקה בשנת 1945, על רקע מצבם הקשה של המבנים והתשתיות בה ובסביבותיה, והצורך בשדרוגם.

ירשו לי הקוראים להוסיף כמה מילים בנימה אישית: זה הוא הגיליון הראשון שאני עורכת בלי חנה - חנה בן ארצי ז"ל. חנה ליוותה את הפקתם של תריסר גיליונות בעצה לכותבים, בתיקונים ובהגהות. היא שקדה על כל מאמר "בפיניצטה" והשקיעה זמן, ידע וסבלנות כדי שהמאמרים בביטאון יהיו ברורים וקריאים ככל האפשר.

הביקורים בביתה של חנה היו מרתקים: מסודרת, גאה. שיחות על החיים, מעט על עצמה. הרהורים על שינויים בחברה ובמשפחה, על פלאי המחשב והטלפון הנייד, ומעל לכל - על השפה העברית שאותה אהבה ועל החובה לשמר אותה ולכבד את כלליה.

בצניעותה דרשה שלא נזכיר את עבודתה או את הזמן שהקדישה לנו בהתנדבות. ולכן אומר לכבודה רק את מה שבליבי: זכיתי להכירך ולעבוד אתך, חנה, את חסרה לי מאד.

קריאה מהנה,

ד"ר נצה שלף

התוכן

תהלוכת המדונה..... 4
אלי רומן

חיפה המופצצת - ההפצצות מהאוויר על חיפה
במלחמת העולם השנייה..... 10
יגאל גרייבר

סקר מבנים בעיר העתיקה וסביבותיה
בשנת 1945..... 18
יאיר ספרן ותמיר גורן

מדוע פרצה מחאת ואדי סאליב דווקא בוואדי
סאליב?..... 23
איתי נגרי

ה"קייזרטאסה" - "מרפסת הקיסר" על הר הכרמל
בחיפה..... 28
אלי לירן

יצאנות ויצאניות בחיפה המנדטורית..... 35
דן יהב

ספרים חדשים 40

חיפה - עיתונות מקומית של פעם 41

לצערנו נפל שיבוש במאמרם של יאיר ספרן וד"ר תמיר גורן "הגירת חוראנים לחיפה" ("חיפה", גיליון 14, דצמבר 2016). עם הכותבים והקוראים הסליחה. להלן המשפט המתוקן (שם, עמ' 11, שורה 5 מלמטה):

בעיתון "דבר" מיום 12.8.1925 הופיעה ידיעה שהנציב הצרפתי, ששלט באזור, ושמוקם מושבו היה בדמשק, הודיע לשיחיים בכפרי החוראן על החלטתו לפטור את כפריהם מכל מס מחמת הבצורת והרעב ששררו בחבל.

הביטאון יוצא בחסות קרן ראובן ואדית הכט המסייעת לפעולות תרבות ואמנות

ציטוטים מובאים כלשונם, ללא שינויים.

המקורות שעליהם מסתמכים המחקרים נמצאים בידי המערכת ובידי כותבי המאמרים.

© כל הזכויות שמורות לעמותה לתולדות חיפה.

דבר יושב ראש העמותה לתולדות חיפה

לחברי העמותה ושוחריה שלום,

השנה, שנת 2017, אנו מציינים עשרים שנות פעילות של העמותה לתולדות חיפה, שהוקמה ב-1997 ביוזמתם של ד"ר אביבה ברנע ז"ל וחברים נוספים, ביניהם עו"ד אלי רומן, המכהן כיום כמזכיר העמותה וחבר הנהלה. הפעילות השוטפת בעמותה מתבצעת על ידי חבריה המתנדבים, המייצגים את מגוון העדות של תושבי העיר. כך גם הנהלת העמותה, שיושבים בה תשעה חברים ובהם יהודים וערבים, דתיים וחילונים. מגוון זה של פעילים תורם להידוק הקשר בין הציבורים השונים בעיר, ויש בכך חשיבות רבה לעירנו. בעשרים שנות קיומה של העמותה נאסף חומר היסטורי רב העומד לרשות הציבור הרחב, ואנו שמחים לארח תלמידים, סטודנטים וחוקרים הנעזרים במידע לצורך לימודיהם ומחקריהם.

כמה דוגמאות לחומרים שנאספו אצלנו:

- ראיונות עם ותיקי העיר ועם אישים ששימשו בה בתפקידים ציבוריים.
- מסמכים הקשורים בתולדות העיר; סיפורי משפחות; סיפורי בתים ואתרים; קטעי עיתונות; מאמרים שונים וחוברות, וכן אוסף ספרים בנושאים רבים ומגוונים הקשורים לחיפה.
- חומר חזותי כמו שרטוטים ומפות, תצלומים וסרטי וידיאו.

לצערנו נפרדנו השנה משני חברים יקרים, ותיקים בפעילותם, שהלכו לעולמם: חנה בן ארצי ז"ל, שמילאה תפקיד חשוב כמגיחה ועורכת לשונית של ביטאון העמותה "חיפה", ודני בכרך ז"ל, שהיה חבר ועדת הביקורת של העמותה. יהי זכרם ברוך!

כאמור, כל פעילות העמותה נעשית על ידי חברים מתנדבים, ולהם שלוחה תודתנו.

עיריית חיפה תומכת כספית בפעילותנו ועל כך אנו מודים לראש העיר יונה יהב ולמזכירת העיר ברכה סלע, שמסייעים בכך לכל מגוון פעולותינו הנוספות.

"קרן הכט" מסייעת בהוצאת ביטאוננו "חיפה", ואנו מכירים לה תודה על כך.

תודה והערכה לעורכת הביטאון, ד"ר נצה שלף, ולחברי המערכת, התורמים ביחד תרומה משמעותית לרמתו של כל גיליון ולאיותו.

כל מי שנושא העמותה קרוב לליבו מוזמן להצטרף לשורותינו. ברוכים המצטרפים!

קריאה מהנה!

דוד הנדל

יו"ר העמותה

עורכת: ד"ר נצה שלף

המערכת: ד"ר תמיר גורן, יגאל גרייבר,

דוד הנדל, ד"ר ירון ג'אן, וליד כרכבי,

בני נחשון, יאיר ספרן,

דוד פרידלנדר (העורך הראשון),

אלי רומן, יעקב שורר.

עיצוב הלוגו: אסתר לדין.

עורכת לשון: מירב רונן.

עיצוב והדפסה: מילניום איילון בע"מ.

חיפה - ביטאון העמותה לתולדות חיפה

העמותה לתולדות חיפה, רחוב אלנבי 60,

ת.ד. 9052, חיפה, 31090

טל. 04-8512855, פקס. 04-8522739

כתובת אתר אינטרנט: www.haifa.org.il

דואר אלקטרוני: haifahis@gmail.com

תמונת השער:

יהושע גרוסברד, נוף חיפה, 1965

עזבון גרוסברד, באדיבותה של מירה ברון.

תמונת השער האחורי:

היערכות העיר חיפה לקראת ההפצות בימי

מלחמת העולם השנייה, אוסף יגאל גרייבר

התמונות באדיבות מחברי המאמרים

תהלוכת המדונה

אלי רומן*

בכל שנה, ביום ראשון החל שבועיים לאחר יום הראשון של חג הפסחא לפי הלוח הגריגוריאני, יוצאת תהלוכה מיוחדת מהכנסייה הלטינית שבעיר לכנסייה הכרמליתית שבמנזר סטלה מאריס. בתהלוכה, שבה משתתף קהל רב, נישא פסל המדונה אל כנסיית סטלה מאריס, אך למרות זאת לא מדובר באירוע דתי אלא באירוע עממי ייחודי לחיפה. מטרת המאמר הנוכחי היא לתאר את הרקע והאופי של האירוע, ואת המסורת שהתפתחה סביבו.

רקע היסטורי

המנזר בסטלה מאריס שייך למסדר הכרמליתי, ובמשך שנים רבות, עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, פעל בחסות ממשלת צרפת.

מלחמת העולם הראשונה פרצה ב-28.7.1914, בהכרזת המלחמה של הקיסרות האוסטרו-הונגרית על ממלכת סרביה. לצד האוסטרו-הונגרים התייצבה עד מהרה גרמניה, ובהמשך הצטרפו אליהן האימפריה העות'מאנית (ב-30.10.1914) וממלכת בולגריה. ביחד הן כוננו מעצמות המרכז. לצד סרביה התייצבו הקיסרות הרוסית, האימפריה הבריטית, צרפת, איטליה (שהצטרפה ב-1915), ארצות הברית (שהצטרפה ב-1917) ומדינות נוספות, והן כוננו מדינות ההסכמה.

ב-1.11.1914, מיד עם הצטרפותה של האימפריה העות'מאנית (להלן: תורכיה) למעצמות המרכז, נותקו היחסים הדיפלומטיים בינה לבין מדינות ההסכמה. תורכיה ציוותה על סגירת כל המוסדות של מדינות ההסכמה ברחבי האימפריה, וכמו רבים מהם – גם המנזר בסטלה מאריס הפך מיד ליעד להתנכלות תורכית. כבר ב-14.11.1914 נכנסו חיילים תורכים למנזר, מנעו כניסה ויציאה ממנו וערכו בו חיפוש קפדני בתואנה של חיפוש נשק.

כשבוע לאחר מכן, ב-23.11.1914, הכריזה תורכיה על גירוש מהארץ של כל אנשי הדת נתיני מדינות ההסכמה, ורובם עזבו בשתי אניות איטלקיות בראשית דצמבר 1914. גם רוב חברי המסדר הכרמליתי נאלצו לעזוב את המנזר בחיפה ולחזור לארצותיהם.

קורות המנזר במהלך מלחמת העולם הראשונה

ב-17.12.1914 נדרשו אף הנזירים שנותרו במנזר סטלה מאריס לעזוב אותו ולמסור את מפתחותיו לתורכים. ניתנו להם פחות משלוש שעות לאסוף את חפציהם ולהתפנות מהמנזר. בקשתם לקבלת ארכה נוספת נענתה במתן שעתיים נוספות בלבד. לכן הם נאלצו לקחת עמם רק את הדברים היקרים להם ביותר, וכל היתר – כולל הספרייה, האוסף הארכיאולוגי, בית המרקחת, רוב בגדי הכהונה, מלאי המזון והרהיטים – נשאר במקום.

בין הפריטים החשובים שהנזירים הספיקו לפנות מהמנזר היו פסל של ישו הפלאי,

המנזר הכרמליתי ששכן בסטלה מאריס פעל בחסות ממשלת צרפת עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. כחודש אחרי חבירתה של האימפריה העות'מאנית למעצמות המרכז גרשה תורכיה מהארץ את אנשי הדת, נתיני מדינות ההסכמה - ובכך הביאה לסגירתו של המנזר, בדצמבר 1914.

המאמר פותח בתיאור הרקע ההיסטורי לסגירת המקום, הנזק שנגרם לו, והפעילות שהתקיימה בו כבית מרגוע לחיילים גרמנים עד שהמנזר והכנסייה נפתחו מחדש במרץ 1919

* אלי רומן, חבר הנהלת העמותה, חבר מערכת הביטאון

המדונה: הפסל המקורי

Statua miracolosa di Nostra Signora del Monte Carmelo.

מתוך הספר 1925, Il Monte Carmelo,

Interno della Basilica del Monte Carmelo.

המזבח המקורי שעליו עמד הפסל

התהלוכה, 1950,
במעלה דרך סטלה מאריס.
באדיבותה של ניקול כיאט,
מתוך ארכיון המשפחה

בעת הפינוי החפוז של המנזר בדצמבר 1914 הורד פסל המדונה מהמנזר בכרמל לכנסייה הכרמליתית בעיר, היא הכנסייה שבכיכר ח'מר (ככר פריז היום) הידועה ככנסיית אליהו הנביא. המדונה הוצבה על המזבח הראשי, ושם נשארה עד תום המלחמה. בני הקהילה, שהאמינו כי היא שומרת עליהם ובכוחה לחולל ניסים, התפללו אליה שתגן עליהם ממאורעות המלחמה והאמינו שכשם שהם שמרו עליה, כך שומרת היא עליהם. ואמנם החששות ברובם התבדו, ואירועי מלחמת העולם הראשונה עברו על העיר ללא פגיעה בגופם של התושבים וכמעט שלא גרמו לפגיעה ברכוש.

ביום ראשון שאחרי חג הפסחא של שנת 1919 הובל פסל המדונה בתהלוכת ניצחון והודיה מכנסיית אליהו הנביא למנזר סטלה מאריס, שם הושב למקומו על המזבח הראשי בכנסיית המנזר.

היה זה אירוע מרשים שהתרחש באופן ספונטני ומשך קהל רב של נוצרים בני העדות השונות. הפסל הוצב על עגלה שנמשכה בחבלים על ידי מאמינים לכל אורך הדרך, ומחלונות הבתים בתוואי התהלוכה - נוצרים ומוסלמים כאחד - ליוו אותו קולות שמחה ומטר של פרחים.

יש לציין כי פסל זה היה יצירה מקורית של הנזיר הכרמליתי לואיגי פוגי (Luigi Poggi). ב-8.9.1933 הובא לחיפה פסל אחר של המדונה, שגולף באיטליה מעץ ארז בידי הפסל עמנואל ריאדה (Emanuele Rieda). הוא נישא מהנמל בתהלוכה חגיגת אל כנסיית סטלה מאריס והחליף את הפסל הקודם.

תהלוכת המדונה

מאז התהלוכה שצעדה ב-1919 מכנסיית אליהו הנביא אל סטלה מאריס, משוחזר האירוע מדי שנה במועד קבוע - שבועיים אחר חג הפסחא (פרט לשנות מלחמת העולם השנייה ושנת 1948).

במהלך השנים עברו התהלוכה והחגיגות שסביבה שינויים המשקפים את האופי החברתי-עממי שקיבל האירוע. בשנים הראשונות הוצב הפסל על עגלה שנמשכה בידי אנשים, ומשפחות שלמות עם ילדיהן השתתפו בתהלוכה. היו בהן כאלה שבאו

התהלוכה, 1950.
נכבדי הכנסייה הקתולית.
באדיבותה של ניקול כיאט,
מתוך ארכיון המשפחה

פסל של אליאס (אליהו) הקדוש ופסל המדונה. בשעות הלילה של אותו יום, לקראת חצות, הם חזרו למנזר ופינו ממנו את אוסף דפוס הערש (אינקונבולות) שהיה שמור בו, ועוד ספרים יקרי ערך. למרבה המזל פונו תכשיטי המדונה וארכיון המנזר כמה ימים קודם לכן, ונמסרו למשמרת לקונסול הספרדי בעיר, ג'וזף סקופיניץ' (scopinich), נציג ממלכה קתולית ניטרלית ובעצמו נתין אוסטריה, שהייתה בעלת ברית של התורכים. באותו לילה ננעלו דלתות המנזר והמפתחות נמסרו לסקופיניץ', אך כבר בסוף אותו חודש פרצו התורכים את אחת מהדלתות והמנזר נבזז עד תום. בהמשך נותצה מצבת הזיכרון לחיילי נפוליאון שעמדה בחזית המבנה, הושחת הגן הגדול שטיפחו הנזירים ופורקה חומת המנזר. רק שנה וחצי לאחר מכן, בראשית יולי 1916 ובהתערבות האפיפיור, נפתח המנזר מחדש. שלושה נזירים בלבד הורשו להתגורר בו, שלושם ממדינות ידידותיות לתורכיה - גרמניה, אוסטריה וספרד. בתוך זמן קצר התמקמה במנזר גם מחלקה של חיל המשלוח הגרמני, וחיל הרפואה הגרמני הקים בו בית מרגוע והתאוששות לחיילים פצועים. שימוש זה במנזר נמשך עד לסוף המלחמה.

ב-23.9.1918 הגיעו למנזר חיילים אוסטריים שהיו חלק מהחיילות שכבשו את העיר, ומצאו בו נזיר בודד - הספרדי. בהמשך, עם תום המלחמה, שלח ראש המסדר הכרמליתי לעיר שלושה נזירים כדי לשפץ את המנזר, לפתוח אותו מחדש ולקום את הקהילה הלטינית והכרמליתית בחיפה.

הנזירים הגיעו לחיפה ביום 30.1.1919, קיבלו חזקה על המקום ובחג הבשורה, 25.3.1919, פתחו מחדש את המנזר ואת הכנסייה בסטלה מאריס.

פסל המדונה מכנסיית סטלה מאריס

לבתולה הקדושה מרים יש מעמד מיוחד בעיני הכרמליתים והם רואים בה את מגינת המנזרים והנזירים. שמו המקורי של המנזר בחיפה, הידוע לנו היום כמנזר סטלה מאריס, היה מנזר מרים הקדושה. לפסל מרים שעמד בו יחסו הנזירים ובני הקהילה הלטינית-קתולית בחיפה מעמד של קדושה, ודמותה של מרים נקראה גם "הצלם הקדוש", "מלכת הכרמל" ו"גבירתנו של הכרמל", ונחשבה למחוללת ניסים ולפטרונית של אנשי הקהילה.

האירוע הספונטני של העברת הפסל הפך למסורת, אך שינה פניו במשך השנים:

הפסל המוסע כיום הוא העתק של הפסל המוצב במנזר, העגלה הוחלפה ברכב שאותו מושכים בעזרת כבלים והתפילה הועברה לרחבת הכניסה למנזר - בשל ריבוי מתפללים.

המאמר מדגיש את השינוי שחל במהות של התהלוכה שמתקיימת כיום כאירוע קהילתי שנתי שבו משתתפות אוכלוסיות מגוונות מבני העדות הנוצריות, כמו גם הלא-נוצריות, מתוך הארץ ומהגדה

התהלוכה: אירוע עממי חברתי

צילום: ד"ר שי לוי

צילומים: יעקב שורר

בחזית התהלוכה, 2007
צילום: ד"ר שי לוי

למקום כבר ערב קודם וחנו בקרבת המנזר. האירוע הפך למפגש חברתי של בני הקהילה הקתולית, שבמהלכו התפללו הורים לברכת המדונה לילדיהם, וצעירים וצעירות ניצלו את ההתקהלות ליצירת היכרויות ואיתור בן זוג אפשרי.

עם השנים הפכה התהלוכה לאירוע של כל הנוצרים בארץ - תושבי כפרים וערים בגליל, נוצרים מרחבי הארץ כולה וכיום אף מהגדה המערבית.

שינויים נוספים חלו במשך השנים: פסל המדונה עצמו אינו מוסר ממקומו בכנסייה שבמנזר סטלה מאריס, ובמקומו מסיעים בתהלוכה העתק שלו; במקום העגלה שעליה הוסע הפסל בעבר משתמשים כיום בכלי רכב שמונעו כבוי, והוא נמשך בעזרת חבלים על ידי המאמינים. כלי הרכב מקושט בפרחים ועליו עומדים ילדים וילדות קטנים בלבוש מלאכים. שינוי נוסף, מרתק כשלעצמו, הוא שכיום צועדים בתהלוכה גם בני עדות לא-נוצריות.

מאז ועידת הוותיקן השנייה (בין השנים 1962-1965) צועדים בשורה הראשונה של ההולכים אחרי המדונה נציגים בכירים של כל הזרמים הנוצרים, אחריהם כמרים, נזירים ונזירות ועוד אישי ציבור, ואחריהם קהל הצועדים כולו. קבוצות של חניכי "הצופים" ותזמורת של התנועה ושל תנועות נוער אחרות משתתפות גם הן בתהלוכה. זו מתחילה כיום בכנסייה הלטינית, היא כנסית סנט ג'וזף בשדרות המגינים, ולפני יציאתה מברך הארכיבישוף של חיפה והגליל את הציבור. מסלול הצעידה עובר בשדרות המגינים, עולה לשדרות בן גוריון ומשם פונה לרחוב הגפן ולדרך סטלה מאריס. במהלך העלייה למנזר מושמעות תפילות מחרוזת (rosario), ועם ההגעה אליו מחולקים לקהל הפרחים שעיטרו את כלי הרכב נושא הפסל, ומתקיימת תפילת נעילה דתית.

בשל הקהל הרב לא ניתן עוד להתכנס בתוך הכנסייה, וברחבת הכניסה למנזר מוקם מדי שנה מזבח, בו מתקיימת התפילה.

ראינו, אם כן, שמתהלוכה ספונטנית של בני העדה הלטינית התפתח במשך השנים אירוע עממי-חברתי, שגם הוא עבר שינויים באופיו ובטיבו. מהתכנסות מקומית הפכה התהלוכה לאירוע כלל-נוצרי, המחזק גם את הזדהותם הלאומית של בני העדות הנוצריות והלא-נוצריות בארץ ובגדה.

המחבר מודה לפרופ' יוסי בן ארצי, לאחות אליאנה מהמסדר הכרמליטי, למר אלי נימר ולמר פריד חוא על המידע והמסמכים שהעמידו לרשותו.

חיפה המופצצת

ההפצצות מהאוויר על חיפה במלחמת העולם השנייה
יגאל גרייבר*

רקע

ביום שישי, 1.9.1939, בשעה 4:40 לפנות בוקר, פלשו כמיליון וחצי חיילי הוורמאכט הגרמני לפולין וכבשו את חלקה המערבי. בכך החלה מלחמת העולם השנייה. 17 יום לאחר מכן פלש הצבא האדום לחלקה המזרחי של פולין, בהתאם להסכם ריבנטרופ-מולוטוב הסודי שנחתם בין רוסיה לגרמניה ב-28 באוגוסט.

ב-10.5.1940 פלש הוורמאכט לארצות השפלה (הולנד, לוקסמבורג ובלגיה) ומשם פנה דרומה, איגף את "קו מז'ינו" הצרפתי וכבש את חלקה הצפון-מערבי של צרפת. בחלק הדרומי של המדינה הוקמה ממשלת בובות בראשותו של גיבור מלחמת העולם הראשונה, המרשל אנרי פיליפ פטן, שהתמקמה בעיר הקיט וישי.

כיבוש צרפת הכפיף את המושבות הצרפתיות סוריה ולבנון במזרח התיכון, ואלג'יריה וטוניסיה בצפון אפריקה, לשליטת ממשלת וישי הפרו-נאצית. יש לציין כי גם המושבות האיטלקיות באזורנו - לוב, סומליה, אריתריאה וחבש - היו תחת שלטון פרו-נאצי מאז חתימת הברית בין איטליה הפשיסטית לגרמניה באוקטובר 1936.

ב-10.6.1940 הכריזה איטליה מלחמה על בריטניה ושלושה חודשים לאחר מכן פלשו כוחות איטלקיים מלוב מזרחה אל תוך מצרים והתקדמו בה כמאה ק"מ עד שנבלמו. במקביל, פתח חיל האוויר האיטלקי בסדרת הפצצות של יעדים אסטרטגיים בריטיים ברחבי מצרים ושל יעדים אזרחיים באלכסנדריה ובקהיר. בשורה של מתקפות נגד התקדמו הבריטים כ-700 ק"מ מערבה לתוך לוב, עד שעצרו בסוף 1940 באל-עג'ילה, כשחלק מכוחותיהם הועבר ליוון מחשש לפלישה גרמנית למדינה זו.

מוסוליני ביקש סיוע מהיטלר, וזה מינה את הגנרל יוהאנס ארווין רומל לעמוד בראש חיל משלוח בשם "קורפוס אפריקה". לקראת סוף פברואר 1941 הגיעו היחידות הראשונות של רומל ללוב ובכך התחילה המעורבות הצבאית הגרמנית הישירה במזרח התיכון.

אציין כאן, כי הקרבות הקשים בין הצבא הגרמני לצבא הבריטי במצרים וההישגים הגרמנים ששיאם בהגעת קורפוס אפריקה לעיירה אל-עלמין, כמאה ק"מ בלבד מאלכסנדריה, בינואר 1942 - אלה יצרו חששות כבדים ביישוב היהודי בארץ. האיום של כיבוש הארץ על ידי רומל מדרום ועל ידי צבא גרמני וכוחות וישי מצפון היה קרוב ומוחשי. החששות פגו חלקית ביוני 1941, כשעיראק, לבנון וסוריה של וישי נכבשו על ידי הבריטים והאיומים על הארץ ממזרח ומצפון הוסרו, אך הסכנה הגרמנית מדרום הוסרה סופית רק במאי 1943, עם כניעת שרידי הקורפוס של רומל.

ההכנות בחיפה לקראת המלחמה ולאחר פריצתה

ערב המלחמה מנתה חיפה כ-120,000 תושבים (54% מהם יהודים ו-46% ערבים). העיר היתה מוקד אסטרטגי חשוב ביותר של המערך הבריטי במזרח אגן הים התיכון,

המחבר מדווח על הקרבות המשמעותיים בימי מלחמת העולם השנייה, מספטמבר 1939 ועד פברואר 1941, ועל השפעתם הישירה על היישוב בארץ ועל חיפה בפרט

ההפצצה של ליל שלשום על חיפה היתה החזקה ביותר מכל הקודמות

ההתקפה שארכה שעתיים מ-1.30 עד 3.30 אחרי חצות היתה החזקה ביותר מכל ההתקפות הקודמות. יריות תותחי-ההגנה נשמעו ללא הפוגות ביחד עם זמזומי אוירוני האויב, שטסו בגור-בה רב וזנקו בשעת הטלת הפצצות. הירי, שהיה במלואו והעננים שכסו את השמים הוו תנאים נוחים למת-קיף ותפקידם של תותחי ההגנה היה קשה משום כך.

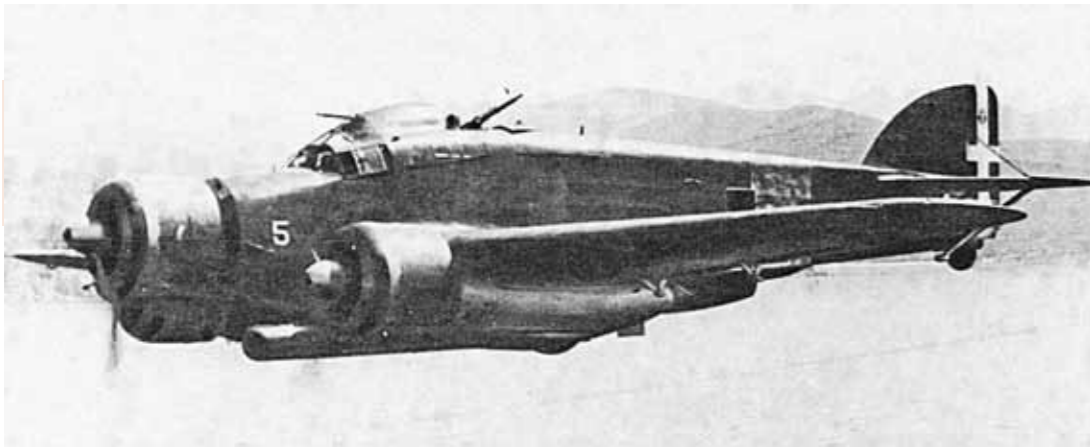
פצצות הוטלו בשטח רחב ובמ-קומות מפורזים, ואולם נגרם אך נזק מועט. פצצה אחת שנפלה על שטח ריק גרמה לנזק לשני בתים קרובים זה לזה. כ"כ נפלה פצצת-זמן קשור-רה בסוכך ירוק וטרם התפוצצה. עים ניתן אות הארגעה.

גם בירושלים אוזעקה לילה גם בירושלים הושמעה בלילה צפירת האזעקה ואולם אחר 10 רג' עים ניתן אות הארגעה.

Brought to you by: The National Library of Israel and Tel Aviv University
www.jpress.org.il

המשקיף, 9.7.1941

*יגאל גרייבר, חוקר ארץ ישראל. חבר העמותה לתולדות חיפה

מפציץ איטלקי
Savoia Marchetti
S.M.79

באש. לאחר ההפצצה נמצאו בשטח 22 מכתשים של פצצות והרסיסים הגיעו עד לתחנת הרכבת של קרית-ים. באירוע נהרג אזרח ערבי ושלושה אחרים נפצעו, בהם מהנדס אמריקני שעבד בבית הזיקוק. תושבי חיפה נכנסו למקלטים ותותחי הנ"מ הגיבו באש עזה לעבר המפציצים. מטוס סיור איטלקי שנשלח כעבור יומיים לבדוק את תוצאות ההפצצה דיווח כי "חיפה עדיין בוערת".

ההפצצה השנייה התרחשה תשעה ימים לאחר הראשונה והייתה הרבה יותר קטלנית. ביום רביעי ה-24 ביולי, שוב בתשע בבוקר, תקפו עשרה מפציצים איטלקיים את העיר בשני גלים והטילו בין שמונים למאה פצצות שכמחציתן נפלו לים. שתי פצצות פגעו במזרח העיר התחתית, הרגו 46 בני אדם ופצעו 87. בין ההרוגים היו 27 אזרחים ערבים, 18 אזרחים יהודים ושוטר בריטי. הפצועים היו 61 אזרחים ערבים, 23 אזרחים יהודים ושלושה בריטים. בתקיפה נפגעו קלות מתקני חברת הדלק "של", בית החרושת "שמן" והמוסך המטרת המרכזי, ופרצו כמה דליקות. רוב הנפגעים באותו יום היו עובדי חברת "של", ולאחר התקיפה עזבו את הארץ כמה מהנדסים אמריקנים שעבדו בבית הזיקוק. גם בפעם זו הופעלו הצופרים והמקלטים בעיר ותותחי הנ"מ ירו לעבר המטוסים התוקפים. בימים שלאחר מכן ערך ראש העיר, שבתאי לוי, ביקורי תנחומים בבתי משפחות ההרוגים והקציב סכום כסף לתיוקן מסגד איסתיקלאל ובית הקברות המוסלמי הסמוך אליו, שנפגעו בהפצצה.

הבריטים העניקו אותות הצטיינות לשני חיילים ולחמישה אזרחים יהודים וערבים, על תפקודם בעת ההפצצה ועל סיועם לנפגעים. היו אלה אותות ההצטיינות הבריטיים הראשונים שניתנו לתושבי הארץ במלחמת העולם השנייה. בעקבות ההפצצה פרסם

בין יולי 1940 לספטמבר 1942, הותקפה חיפה מהאוויר 25 פעמים. רוב ההתקפות בוצעו בידי חיל האוויר האיטלקי. האחרות - בידי גרמנים וצרפתים

ועוד זמן רב לפני המלחמה בוצרו היא וסביבותיה ונבנו בהן מתקנים צבאיים רבים: נמל, שדה תעופה, בית זיקוק, מאגרי דלק, מחנות צבא, סדנאות ובתי מלאכה, מתקני רכבת ועוד. עובדה זאת עשתה את העיר ליעד מועדף לתקיפות אויב.

השלטונות הבריטים נערכו כבר חודשים לפני פרוץ המלחמה לאפשרות שחיפה תופצץ, וכך גם עשתה, בנפרד, הנהגת הקהילה היהודית בעיר. בפברואר 1939 הקים איש הציבור מרדכי נמצא-בי את אגודת הג"א, שכללה שירותי רפואה וכיבוי אש, מערך הדרכה לבניית מקלטים, צוותי פיקוח אזרחי ומערכות לאספקת מזון בשעת חירום ולפינוי אוכלוסייה אזרחית בעת הצורך. משרדי האגודה מוקמו ברחוב פרישמן 6 וניהל אותם ד"ר ברוך ניסנבוים.

בהמשך נפתחה בבית הפועלים תערוכה בנושא התגוננות מהתקפות אוויר ונערכו תרגילים ופעולות הסברה לציבור הרחב ובמקומות העבודה. בעיר הוקמה גם "אגודת מגן אוויר" להתגוננות מפני גזים והפצצות מהאוויר, נבנה מערך של צופרי אזעקה ומקלטים ונפרשו תחנות עזרה ראשונה. כן הוכנו רשימות של כל הרופאים שניתן להיעזר בהם, כולל עולים חדשים שרשיונם טרם אושר. שיתוף הפעולה של כל תושבי חיפה עם השלטונות בנושאים אלה היה מוחלט, וכשיומיים לפני פרוץ המלחמה נערך בעיר ניסוי האפלה, דיווח מטוס בריטי שטס מעליה כי פרט לשתי נקודות אור שררה בה אפלה מוחלטת.

ב-18.5.1940 פרסם הנציב העליון סר הרולד מק-מייקל צו האפלה מערב עד בוקר בכל רחבי הארץ, איסור על שימוש באורות גדולים בכלי רכב ועוד תקנות. בחיפה הנהיג ארגון הג"א משטר האפלה קבוע משעה 21:00 בכל ערב ועד ל-4:00 בבוקר למחרת, גייס מאות פקחי האפלה מתנדבים ופתח קורסי הדרכה נוספים להתגוננות מהתקפות אוויר לקהל הרחב ולמוסדות הציבור. בראשית אותו חודש נפגשה הנהגת הקהילה היהודית בחיפה עם מושל העיר, ג'יימס פולוק, לשם תיאום והגברה של מוכנות האוכלוסייה האזרחית למקרה שהמלחמה תגיע לעיר. בדיווח מהפגישה נמסר כי יש בעיר 21 ניידות עזרה ראשונה ועשר תחנות קבועות, וכי הוקמו פלוגות לפינוי הריסות לאחר הפצצות. כן דווח כי מחלקת כיבוי האש תוגברה בארבע מכוניות כיבוי גדולות וחדשות וכי הורכבו ברזי כיבוי ברחבי העיר. נמסר גם שהותקנו צופרים נוספים ונקבעו שבעים בניינים ברחבי העיר כמקלטים לשעת חירום. בפגישה סוכם על בניית מקלטים ציבוריים נוספים ועל הכנת מלאי מזון לשעת חירום (דיווח מפורט מהפגישה נמסר בעיתון דבר ביום 9.5.1940).

ביוני 1940, בדיווח מפורט על מערך המקלטים לפי שכונות, נמסר כי ברחבי העיר יש 1,246 מקלטים המסוגלים להכיל כ-21,200 אנשים. באותו חודש החלו עובדי העירייה לבנות עוד 19 מקלטים בעיר, שכל אחד מהם מיועד לכמאה אנשים. לאחר כשנה ורבע, באוקטובר 1941, הונהג בארץ קיצוב מזון וחולקו תלושי מזון לתושבים. חודש לאחר מכן עברו פקחי הג"א בכל הבתים בחיפה וחילקו אישורים לקבלת מסיכות גז בשעת הצורך.

ההפצצות על חיפה

ההפצצה הראשונה: ביום שני, 15.7.1940 הגיעה המלחמה לחיפה. בשעה תשע ורבע בבוקר הטילו חמישה מפציצים איטלקיים, בפיקודו של רב סרן אטורה מוטי (Ettore Muti), כחמישים פצצות על המתקנים הבריטיים במפרץ חיפה. פצצה אחת בלבד פגעה במיכל דלק ריק והרסה אותו, ושני מיכלים אחרים נפגעו מרסיסים ועלו

חיפה היתה מוקד אסטרטגי חיוני למערך הבריטי, ולכן עשה בה הממשל הכנות להגנה מפני תקיפות מהאוויר.

הנהגת הקהילה היהודית נערכה במקביל, תוך שיתוף פעולה עם השלטונות:

אגודת הג"א הוקמה ע"י מרדכי נמצא-בי וכללה שירותי רפואה, כיבוי אש, הדרכה לבניית מקלטים והיערכות לחלוקת מזון ולפינוי אוכלוסיות. "אגודת מגן אוויר" נערכה להתגוננות מפני גזים והפצצות מהאוויר

בעיר נבנו מקלטים, נערכו הכנות להאפלה, למתן עזרה ראשונה ולפינוי הריסות, וכן לכיבוי אש וליצירת מלאי מזון

היערכות העיר מפני ההפצצות - ראו תמונות בשער האחורי של הגיליון

הפצצת בתי זיקוק: מבט מפינת כיכר אלנבי (כיום כיכר ההגנה)

הפצצת בתי זיקוק: מראה מאחורי מסגד איסתיקלאל

מברקי תנחומים ותמיכה וגינו את איטליה על הפצצת אזרחים שלווים. אזכיר כי ב-1995, במלאת 55 שנים להפצצה זו, הוקמה אנדרטה לזכר הקורבנות בכיכר מיכאלס בתל אביב, בצומת רחוב המלך ג'ורג' ושדרות בן-ציון. העיר הופצצה פעם נוספת ב-12.6.1941, במקביל להפצצה נוספת על חיפה, הפעם בידי מפציצים גרמניים (ראו פירוט בהמשך). הפגיעה העיקרית הייתה ב"בית האינולוידים", בית מחסה לנכים ברחוב ביל"ו 54, פינת רחוב מרמורק. 12 בני אדם נהרגו בהפצצה זו ו-25 נפצעו.

ההפצצה השביעית על חיפה התרחשה בשבת 21.9.1940, בשעות אחר הצהריים. שני גלים של מפציצים איטלקיים תקפו את העיר והטילו עליה עשרות פצצות. מתחם בית הזיקוק ומכלי הדלק ספגו פגיעה חמורה וכן הופצצו אזורי מגורים בעיר. השכונה הערבית שליד מסגד איסטיקלאל נפגעה שוב, נהרגו בה ארבעים אזרחים ו-78 נפצעו. כל הנפגעים היו ערבים.

המשך ההפצצות על חיפה

מסוף ספטמבר 1940 ועד תחילת אוקטובר 1941 נערכו 15 התקפות אוויר נוספות על חיפה. ב-10.6.1941 היתה הפעם הראשונה שבה הותקפה העיר על ידי מפציצי יונקרס 88 (Junkers Ju 88) גרמניים, שהמריאו מחלב שבצפון סוריה.

אחריה היו כמה התקפות של מפציצים צרפתיים שגם הם יצאו מחלב. כל ההפצצות הללו לא גרמו נזקים משמעותיים והפגיעות בנפש הסתכמו בפצועים בלבד. בעקבות הפצצות אלה נבנו אמצעי התגוננות נוספים במתקנים הבריטיים ובמגזר האזרחי: בבית הזיקוק נבנו קירות מעטפת מלבנים למכלי הדלק, כדי למנוע פגיעת רסיסים; בתחנת הכוח נבנו גג בטון נוסף מעל לגג הקיים ובונקר מבטון מזויין ופלדה למפעילי חדר הבקרה הראשי; בכל רחבי העיר נבנו קירות מגן מבטון בכניסות לבתי מגורים, כדי להפוך את חדרי המדרגות למסתור בעת הפצצה. ההתקפה האחרונה בגל הזה התרחשה ב-10.10.1941.

ההפצצות האחרונות על חיפה

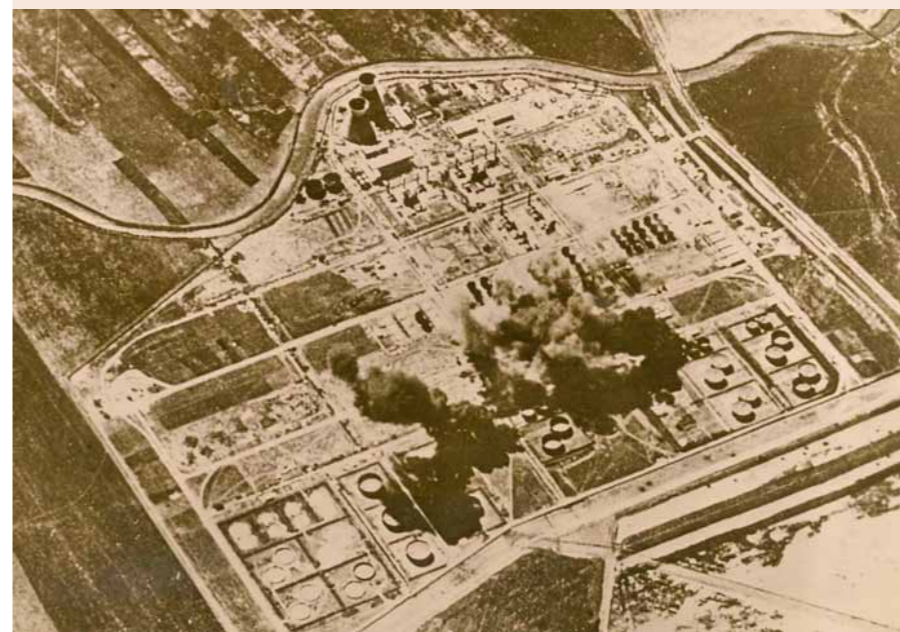
ב-25.5.1942, לאחר כשמונה חודשי שקט, נערכה ההפצצה ה-23 במספר על חיפה, שהסתיימה ללא נפגעים או נזק. ב-1.7.1942 התרחשה התקפה נוספת שגרמה לנזקים קלים ולכמה פציעות של אזרחים. חודשיים לאחריה, ב-3.9.1942, הטילו מפציצים איטלקיים מספר קטן של פצצות על העיר, שלא גרמו לנפגעים בנפש. בכך הגיעו ההפצצות על חיפה לסיומן.

במשך כשנתיים לאחר מכן נעשו ניסיונות נוספים של מטוסי אויב להגיע לחיפה, לא ידוע האם בכוונה להפציצה או למטרות סיור. כל הניסיונות הללו סוכלו על ידי תותחי הנ"מ ומטוסי קרב בריטיים. באחד מהם, במאי 1943, הופל מטוס גרמני וגופת אחד מטייסיו נפלטה לאחר כמה ימים לחוף עתלית. הוא נקבר בבית הקברות הצבאי הבריטי בחוף הכרמל.

יש לציין כי המפציצים האיטלקיים יצאו כולם משדה התעופה מאריטסה (Maritsa) שברודוס, שדה שנבנה ב-1938 על ידי חיל האוויר האיטלקי. בבסיס זה חנתה טייסת ההפצצה מספר 205, שמפציצי הסבויה-מרקטי 79 (Savoia Marchetti) שלה עברו את הק"מ 750 שבין השדה לחיפה בכשעתיים.

שרידי מיכל דלק שנפגע בהפצצה איטלקית

מיכלי דלק בבית הזיקוק עולים באש לאחר הפצצה איטלקית

הג"א הנחיות לאזרחים: "מזהירים את הקהל בכל תוקף שאסור בהחלט להצטופף ברחובות, להימצא על המרפסות ועל הגגות גם לאחר מתן אות הארבעה - לא כל שכן בזמן שההתקפה נמשכת. הסקרנות בזמן ההתקפה גורמת לקרבנות ומפריעה ומעכבת את פעולות שירותי הג"א...".

למחרת ההפצצה נערכו הליוויים ההרוגים היהודים בבית הקברות בחוף הכרמל, שם הם נקברו בחלקה נפרדת. לאור העובדה שרוב הקרבנות היו ערבים, כונסו אסיפות מחאה ביפו (בקולנוע "אלהמברה") ובשכם. העיתונות היומית מסרה כי באסיפות גונו האיטלקים והודגשה חשיבות הגיוס לצבא הבריטי כדי להילחם "בברבריות האיטלקית".

הפצצות נוספות: באוגוסט ובראשית ספטמבר 1940 הופצצה חיפה מהאוויר עוד ארבע פעמים, בהן נגרמו נזקים קלים לרכוש ונפגעו אנשים מעטים. באחת מהפצצות אלה, ב-27.8.1940, נהרג פועל ערבי בבתי המלאכה של הרכבת. בהלווייתו השתתפו עובדים ערבים לצד עובדים יהודים של הרכבת, שהגיעו לטקס ברכבת מיוחדת.

לאחר ההפצצות הללו כתב מרדכי נמצא-בי, מקים ארגון הג"א בחיפה: "יש לציין שהשירותים היהודיים, פקחים, עזרה ראשונה וכבו שרפות, עבדו למופת. מכבי אש מתנדבים יצאו למקום שאליו נקראו, בעוד ההתפוצצויות נמשכות ועבדו שעות רצופות לצמצום השריפה. שרות העזרה הראשונה הגיע למקום מיד, הגיש עזרה ראשונה והעביר את הפצועים וההרוגים. הפקחים שלטו בקהל ושימשו גורם חשוב בשמירת הסדר. הפליא ביותר הלך רוחו והתנהגותו של הקהל. אומץ לבם של אנשי השירותים ושל הקהל הרגיל הוא למעלה מכל שבח. לא הייתה אותה דמורליזציה שגרמו ההתקפות הראשונות בארצות אחרות. חיפה העברית הוסיפה לחיות את חייה בסדר ולא היה ניכר שום סימן של בהלה...".

הפצצת תל-אביב: ביום שני 9.9.1940 בשעות אחר הצהריים, הטילו מטוסים איטלקיים כחמישים פצצות על מרכז תל אביב. 130 אנשים נהרגו, בהם שבעה ערבים תושבי שכונת סומייל וחיייל אוסטרלי. כ-120 אנשים נפצעו, כמה בנייני מגורים נפגעו וצריפים עלו באש. ההרוגים היהודים נקברו בקבר אחים בבית הקברות נחלת בנימין. ראש ממשלת בריטניה, וינסטון צ'רצ'יל ואישים נוספים מרחבי העולם, שלחו

עשן מיתמר ממיכלי הדלק אחרי הפצצה

בשל ריבוי המטרות האסטרטגיות בחיפה, פוזרו בעיר, במתחמים ובעמדות בודדות, תותחים שונים נגד מטוסים: תותחי חוף, תותחים כבדים, תותחים קלים ומקלע נ"מ. מפקדת מערך הנ"מ מוקמה בהדר הכרמל. העמדות אוישו בידי צוותים של בריטים, של אוסטרלים ושל יהודים בני הארץ

מערכות ההגנה האנטי-אווירית הבריטיות בחיפה

תותחים נגד מטוסים. בשל מעמדה המיוחד של חיפה וריבוי המטרות האסטרטגיות בה, נבנו בעיר ובסביבתה מתחמים של תותחי נ"מ, בעיקר על רכס הכרמל. במתחמים אלה הוצבו תותחים כבדים בקוטר של 100 מ"מ, תותחים קלים בקוטר של 20 מ"מ ומקלעי נ"מ. בחיפה הוצבו גם סוללות של תותחי חוף כבדים נגד פלישה אפשרית מהים, שאוישו בידי צוותים בריטים ואוסטרלים ועל ידי מתנדבים יהודים מבני הארץ. כן מוקמו בעיר עשרות עמדות בודדות של תותחי נ"מ ומקלעי נ"מ. מפקדת מערך הנ"מ שהגן על אזור חיפה הייתה בשכונת הדר הכרמל.

סוללת הנ"מ של בני הארץ הוקמה בסתיו 1941 ונקראה "הסוללה הארץ-ישראלית הראשונה לתותחנות קלה נגד מטוסים" (1st Palestinian light anti-aircraft battery). בראשית דרכה היא מנתה 81 חיילים ולקראת סוף המלחמה שירתו בה כ-300 איש. חיילי הסוללה שהוצבו בחיפה צוידו תחילה בתותחי נ"מ קלים מסוג ברדה 20 מ"מ (Breda) שנלקחו שלל מהאיטלקים, ובמקלעי לואיס. בהמשך צוידו בתותחים מתקדמים יותר. אנשי הסוללה בעיר הפילו שלושה מטוסי אויב בעת ההתקפות על חיפה.

לאחר נפילת מוסוליני ויציאת איטליה מהמלחמה (יולי 1943) הופחת מספר תותחי הנ"מ בחיפה ל-36 תותחי בופורס 40 מ"מ ו-24 תותחי נ"מ כבדים.

אחרי קום המדינה, ועם תנופת הבנייה בחיפה, נהרסו כמעט כל מתחמי התותחים בעיר. אחד הבודדים שנשאר כמעט בשלמותו הוא המתחם שהגן על מפעל המלט "נשר", במורדות הצפוניים של הכרמל, מעל למפעל.

מטוסי קרב. המרכיב החשוב ביותר במערך הבריטי להגנת חיפה היו מטוסי קרב מסוג הוקר-הוריקן (Hawker-Hurricane). הם חנו בשדה התעופה שנבנה ב-1934 במפרץ חיפה כשדה התעופה הבינלאומי הראשון בארץ, ושמאז פרוץ המלחמה שימש את חיל האוויר הבריטי. טייסת ההוריקנים הראשונה, מספר 30, שהוצבה בשדה ביולי 1940, שהתה בארץ עד נובמבר 1940 ואז נלקחה למערכה בלוב שבמדבר המערבי. רק בינואר 1941 הגיעה במקומה טייסת אחרת, מספר 80, שאליה הצטרפו בהמשך טייסות אחרות, כולל טייסת ההוריקנים ה-450 האוסטרלית. כאמור, בגלל צרכי זירות הלחימה האחרות היו גם תקופות שבהן לא הוצבו מטוסי קרב להגנת חיפה ומתקניה. **מגדלי עשן.** הצבא הבריטי הקים לרוחב המפרץ שתי שורות של "מגדלי עשן", שנבנו בבנייה קלה ומהירה וחוברו בצינור מזוט לבית הזיקוק. עם קבלת התרעה על מטוסי אויב הוצת המזוט שבמגדלים והעשן שנוצר אמור היה לגרום למיסוך האזור ולהסתרת המתקנים. לא ידוע כמה פעמים נעשה שימוש במגדלים, שיעילותם הייתה תלויה במהירות הרוח וכיוונה, ומה הייתה מידת הצלחתם. מעדויות חלקיות נראה שהם היו בשימוש פעם אחת בלבד. כיום נותרו בשטח המפרץ שרידים של שלושה מגדלים בלבד.

בלונים. בפברואר 1938, כחלק מההכנות לקראת המלחמה, הקים חיל האוויר הבריטי את "פיקוד הבלונים" (Balloon Command) להגנה על מטרות באנגליה. מדובר בבלוני ענק המרחפים בגובה של כקילומטר ומעוגנים לקרקע בכבל מתכת,

מערך ההגנה הבריטי כלל מטוסי קרב שפעלו משדה התעופה הבינלאומי שבמפרץ חיפה. הטייסות שהוצבו במקום הוחלפו מדי פעם, לפי הצרכים של הזירות האחרות.

אמצעי הגנה נוספים שעליהם הסתמך הצבא הבריטי היו מגדלי עשן, בלוני ענק מעוגנים לקרקע, זרקורים ומתקן רדאר שהוצב על הכרמל.

שמטרתם למנוע ממטוסי אויב לצלול לעבר המטרות ולדייק בהפצצה. בחיפה הוקם מערך הבלונים רק בפברואר 1942 והוא הופעל על ידי טייסת 973 של חיל האוויר המלכותי שמוקמה בשדה שבעיר. מערך זה כלל 40 בלונים.

זרקורים. בחיפה נפרס גם מערך של זרקורי ענק, שהאירו בעת התקפה את השמיים וניסו לאתר את המטוסים התוקפים כדי שתותחני הנ"מ יצליחו לפגוע בהם.

רדאר. בראשית 1942 החל הצבא הבריטי לבנות תשתית רחבה של ביצורים על הכרמל ובאזורים נוספים בצפון הארץ, נגד סכנת פלישה מצפון (תכנית "המבצר האחרון על הכרמל"). במסגרת זו הוקמה תחנת רדאר על אחת מפסגות הכרמל שגובהה 528.4 מטרים (גבעת האנטנה), ולשם כך הופקעו שטחים נרחבים מחברת "הכשרת היישוב". במקום הוצב רדאר נייד שהורכב על משאית וסביבו נבנתה חומת מגן מלבנים. מפעיליו היו אנשי חיל האוויר הבריטי, ונוטרים יהודים - שהשתייכו גם הם לחיל האוויר - אבטחו את המתקן.

סיכום

במהלך מלחמת העולם השנייה הותקפה ארץ-ישראל מהאוויר 29 פעמים, כשב-25 מהן הותקפה חיפה (אחת מהתקיפות כללה השלכת כרוזים בלבד). 16 מההתקפות הללו בוצעו בידי חיל האוויר האיטלקי, חמש בידי גרמנים ושלוש בידי צרפתים. בתקיפה אחת לא ידוע למי השתייכו המטוסים. 93 בני אדם נהרגו בעיר וסביבותיה: שבעים מהם ערבים, 18 יהודים ושניים בריטים. שלושה שבויים גרמנים ואיטלקים נהרגו כשמחנה השבויים בעתלית, שבו נמצאו, הופצץ בטעות. בתל אביב נהרגו 142 איש בשתי הפצצות ונפצעו 212 איש, רובם המכריע אזרחים ערבים ויהודים.

המטרה האסטרטגית שבגללה חיפה הופצצה לא הושגה: למרות כמה פגיעות במתקני הדלק, שהיו גורם חשוב במאמץ המלחמתי הבריטי, מתקנים אלה המשיכו לתפקד בכל שנות המלחמה ולא שותקו.

לקריאה נוספת

- Nir Arielli, "Haifa is still burning – Italian, German and French air raids on Palestine during the second world war", *Middle Eastern Studies*, Vol. 46, No.3, May 2010, pp 331-347.
- נמצא-בי, מרדכי, "לקח הפצצות חיפה ותל אביב", *מערכות*, מספר 4, נובמבר 1940, עמ' 30-33.
- הירשוביץ, לוקאס, *הרייך השלישי והמזרח הערבי*, ספרית פועלים, 1965.
- שורר, חיים, *החיל תשע אחת שבע שנים*, המשמרת הצעירה של מפא"י, 1946.

סקר מבנים בעיר העתיקה וסביבותיה

בשנת 1945

יאיר ספרן* ותמיר גורן**

מבוא

בחודשים יוני-נובמבר 1945 ערכה עיריית חיפה סקר מבנים מקיף בעשרה גושים (Blocks) בעיר התחתית. מטרת הסקר הייתה ריכוז של מידע בסיסי לפני תחילת שיקום דחוף ויסודי של האזור שהיה במצב תשתיתי ותברואתי גרוע. רוב השטח שנסקר היה האזור הבנוי בתוך החומה שהקיפה עד שנות התשעים של המאה התשע-עשרה את "חיפא אל-ג'דידה" (חיפה החדשה), שנבנתה על ידי השליט הבדואי דאהר אל-עומר. מדובר בסקר יחיד מסוגו שנערך בתקופת המנדט, והוא מאפשר לנו לשחזר כיום במדויק את המרקם האורבני של העיר העתיקה וסביבותיה. המאמר חושף לראשונה כמה מהנתונים שהעלה הסקר.

העיר העתיקה

מראשית יסודה של חיפה החדשה בשנת 1761 ועד למחצית המאה התשע-עשרה, התרכזה אוכלוסייתה בשטח שבין החומות. רק במחצית השנייה של המאה החלה בניית מבני מגורים גם מחוץ לחומות. התושבים המוסלמים התיישבו ממזרח לחומת העיר, ואילו הנוצרים הקימו את שכונותיהם ממערב לה. עם התגברות היציאה מהחומות הוחל בהריסת בתים ישנים בתוכן ובניית בתים חדשים, גדולים ומרווחים יותר, בשטחים שהתפנו. עם זאת, המתאר האורבני של העיר שבין החומות נותר ללא שינוי. במקביל לעזיבת האוכלוסייה הוותיקה את "חיפה החדשה" והמעבר למגורים מחוץ לחומות, החל האזור להתמלא באוכלוסייה שזה מקרוב באה לעיר, מהארץ וממדינות שכנות, כדי למצוא בה תעסוקה. הבנייה ללא תכנון בתקופה העות'מאנית גרמה לכך שלחלק זה של העיר לא ניתן היה לספק שירותים עירוניים הכרחיים (מים, פינוי אשפה, דרכים וכו'), וכן לקושי רב בשמירה על הביטחון האישי והציבורי. הצפיפות ששררה במקום והחוסר בדרכי גישה לא אפשרו טיפול יסודי במתחם, ומצבה הסניטרי של העיר העתיקה הידרדר והלך.

רעיונות לפיתוח העיר התחתית

הצורך בשיפור תנאי המחיה בחלק זה של העיר התחתית היה ברור כבר בשלהי התקופה העות'מאנית. אחמד ג'מאל פאשא, המושל הצבאי של דמשק וארץ-ישראל באותה תקופה, הבין את הצורך בשיפוץ מקיף של האזור, ורעיון זה עלה כמה פעמים גם בשנות השלטון הבריטי. אך כל הרעיונות והיוזמות לא מומשו, ובשנות הארבעים היה ברור שהריסת המתחם ובנייתו מחדש הן כורח המציאות.

מאז בניית הנמל בחיפה, בשנות העשרים, הלך האזור כולו והתפתח, והיה צורך להתאים גם את מתחם העיר התחתית להתפתחויות. מאמר זה יתמקד בפעילות העירייה בנושא במחצית השנייה של שנות הארבעים.

בתקופת מלחמת העולם השנייה הקימה מחלקת ההנדסה של העירייה מחלקת פיתוח, שנועדה לעסוק בתכנון עירוני כולל ולקדם עבודות פיתוח ביוזמת העירייה. בראש המחלקה החדשה הועמד האדריכל אדולף פטר ראדינג (Rading). ראדינג

המאמר מציג את מצבה של העיר העתיקה על סמך סקר מבנים שנערך בה בשנת 1945 על ידי עיריית חיפה.

הסקר בוצע כשלב בהכנת תכנית שמטרתה להתאים את מתחם העיר העתיקה להתפתחות האזור כולו. האחריות לביצועו הוטלה על מחלקת הפיתוח שהוקמה במחלקת ההנדסה, ועל האדריכל ראדינג שעמד בראשה

האדריכל ראדינג, ויקיפדיה צלם לא ידוע

*יאיר ספרן, חוקר תולדות חיפה בעת החדשה וחבר העמותה לתולדות חיפה **ד"ר תמיר גורן, מרצה בכיר במחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן

סקר מבנים - 1945: כרטיסים שנבנו לצורך איסוף נתונים וריכוזם

שטח	מספר	סוג	מטרה	חומר	מבנה	מספר	שטח	מבנה	מספר	שטח	מבנה	מספר	שטח	מבנה
10														
50.2897	57	4	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
19877	57	4	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
19877	57	4	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20

טבלה מסכמת בעברית, חלק עליון באדיבות משה גורן

BLOCK No.	AREA OF PARCEL	OWNER (NAME AND ADDRESS)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	REMARKS
			Stores	Shops	Shops	Shops	Shops	Shops	Shops	Shops	Shops	Shops	Shops	Shops	Shops	
			Area	Area	Area	Area	Area	Area	Area	Area	Area	Area	Area	Area	Area	

כרטיס איסוף נתונים באנגלית

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20

כרטיס איסוף נתונים בעברית

הצורך בשיפור חיי התושבים שנשארו בין החומות עלה מספר פעמים מאז שלהי התקופה העות'מאנית - אך גם הרעיונות וגם היוזמות לא מומשו

נולד ב-1888 בברלין למשפחה נוצרית ששורשיה יהודים. הוא למד אדריכלות ועבר לברסלאו (היום ורוצלב שבפולין), שם שימש כאסיסטנט של פרופסור אוגוסט אנדל (Endell) באקדמיה הלאומית לאמנות ולמלאכת יד בברסלאו (Staatliche Akademie für Kunst und Kunstgewerbe Bresla), עד שמונה לתפקיד פרופסור במוסד זה. ב-1926 שב לברלין והקים בה משרד אדריכלות. ראדינג הושפע מהחבורה שהתגבשה סביב האדריכל אריך מנדלסון (Mandelson), ששמה לעצמה למטרה לקדם אדריכלות מודרנית. הוא תכנן כמה מבנים ושכונות בגרמניה והשתתף בתערוכות שונות. ב-1933, עם עליית הנאצים לשלטון, עבר עם אשתו היהודייה לצרפת, ובשנת 1936 עלה לארץ והתיישב בחיפה, בבית רופין שבשדרות הצבי 6. בחיפה תכנן ראדינג כמה מבני מגורים, וגם את בית החרושת פרוטארומ. ב-1943 מונה לאדריכל הראשי של עיריית חיפה וליועץ למהנדס העיר ליונל ווטסון (Watson), והועמד גם בראש מחלקת הפיתוח שהכינה תכניות לפיתוח העיר אחרי המלחמה. הוא היה הראשון להכין תכנית מתאר לקו החוף של חיפה. ב-1950 עברה המשפחה ללונדון, שם חי ראדינג עד מותו ב-1957.

בשנת 1945 החליטה העירייה לקדם שיפוץ יסודי בכל הגוש הגדול של העיר התחתית. ראשית כל הוחלט לערוך סקר מבנים באזור (Old City Reconnaissance Survey), מתוך הבנה שכל יוזמת פיתוח תהיה כרוכה בהריסה מוקדמת ומושכלת של הקיים. הסקר נועד לאסוף ולרכז מידע על המבנים העשויים ליהרס - שטחם, מצבם, בעליהם, העסקים המתנהלים בהם והאוכלוסייה היושבת בהם.

הכנת הסקר

האחריות הכוללת לביצוע הסקר הוטלה על מחלקת הפיתוח ועל מנהלה, ראדינג. זה שיבץ לפרויקט שני פקידי ערבים - ג'ורג' חזבון, שהיה אחראי על הביצוע בשטח, ופקיד נוסף שהיה אחראי על ריכוז הנתונים והכנת הטבלה המסכמת, ומודד יהודי - אברהם מרכוס, שביצע את המדידות. מרכוס היה גם זה שהכין ב-1937 מפה קודמת של מבני העיר התחתית.

לצורך הסקר נבנה כרטיס איסוף נתונים מיוחד, שסייע לסוקרים לרכז את המידע הנחוץ. רוב הכרטיסים הללו - כמה מאות מתוך האלף שמולאו - נמצאים בארכיון העיר חיפה, ובידינו כ-400 מהם והטבלה המסכמת. פריט נוסף שיש בידינו הוא אוגדן סרטוטים הנושא את הכותרת OLD CITY, שהוכן כנראה בידי צוות מחלקת ההנדסה של העירייה בראשותו של אברהם מרכוס. יש בו 46 עמודים של סרטוטים מפורטים בעיפרון, ועל פי המפה שבעמודי הראשון (בקנה מידה 1:2500) היו גבולות השטח שנסקר כדלקמן: בצפון - רחוב המלכים (King's Way, היום דרך העצמאות); במערב - רחוב אליהו הנביא, כיכר ח'מרה (היום כיכר פריז) ורחוב המרוניטים; בדרום - רחוב סטנטון (היום רחוב שיבת ציון) ובמזרח כיכר פיצל. המפה מחולקת ל-45 חלקות, שכל אחת מהן נושאת מספר סידורי כמפורט בהמשך באוגדן הסרטוטים. על האוגדן עצמו אין תאריך, אך אפשר לקשור בוודאות רבה את מועד הכנתו לעריכת הסקר.

נתוני הסקר

נתוני הסקר רוכזו בטבלה על פי חלוקה עדתית - מוסלמים, נוצרים, יהודים ואחרים. 15 הנושאים שנבדקו כללו 44 תתי נושאים, והתמקדו בשלושה תחומים מרכזיים: 1. האוכלוסייה. מלבד נתונים על מספר התושבים שהתגוררו בשטח נאספו פרטים על מספר המשפחות, גודלו של שטח המחיה העומד לרשותן והצפיפות שבה הן חיות. התושבים סווגו לפי משלח ידם.

נתונים על המבנים העשויים ליהרס רוכזו על כרטיסי איסוף נתונים. חלק גדול מהם, טבלה מסכמת ואוגדן סרטוטים שנמצאים בידי החוקרים ומהווים בסיס למאמר זה

השטח שנסקר חרג מגבולות העיר העתיקה. הוגדרו בו ארבע קטגוריות של מצב המבנים, חומר הבנייה שלהם והשימוש שנעשה בהם. כמו כן נאספו נתונים על היקף הקרקע הבנויה, חלקות פנויות וכו'

- השטח: הסקר כלל, בין השאר, נתונים על מספר החלקות הבנויות והפנויות, על היקף הקרקע הבנויה, וכדומה.
- המבנים: סיווג הבניינים נערך על פי חומר הבנייה (אבן, בטון, עץ, פח וכו') ואיכותם, ועל פי השימוש שנעשה בהם: חנויות, מחסנים ובתי מלאכה.

להלן חלק מנתוני הסקר:

אוכלוסייה

בשטח שנסקר התגוררו 2,588 משפחות שמנו 10,808 נפשות. התפלגותן לפי עדות הייתה כזו: 22.8% בני העדות הנוצריות; 73.0% מוסלמים; 4.2% יהודים. אין בטבלה פירוט מגדרי, אך בנפרד ממספר התושבים, נרשמו בה 4,337 ילדים מתחת לגיל 14 - 20.1% מהם בני משפחות נוצריות; 76.5% מוסלמים ו-3.4% יהודים. יוצא אפוא שמספר המבוגרים שהתגוררו בשטח היה 6,471, כך ש-59.9% מכלל האוכלוסייה היו מבוגרים ו-40.1% ילדים.

נתונים אלה של ריבוי מוסלמים, מיעוט נוצרים וקומץ יהודים בין החומות, מוסברים בכמה סיבות:

- המשפחות המוסלמיות שהתגוררו באזור היו משכבות סוציו-אקונומיות נמוכות-בינוניות שבהן הייתה ילודה גבוהה. משפחות אלה לא הצליחו לצאת אל מחוץ לתחומי העיר העתיקה, שם הייתה הבנייה טובה יותר אבל גם יקרה יותר. דירות שהתפנו בעיר העתיקה אוכלסו מחדש על ידי משפרי דיור מוסלמים משכונות פחים הסמוכות לעיר. למשפחות המוסלמיות היו באופן מסורתי יותר ילדים מלבני שאר העדות, והדבר ניכר בנתוני הסקר ובמצב הסוציו-אקונומי של הנסקרים: במשפחות המוסלמיות, שמצבן הכלכלי היה בדרך כלל רע, היה מספר הילדים גבוה ב-8% ממספר המבוגרים; במשפחות הנוצריות, שמצבן הכלכלי היה טוב בהרבה, היה מספר הילדים נמוך בכ-18.7% ממספר המבוגרים. במשפחות היהודיות היה מספר הילדים נמוך ב-28% ממספר המבוגרים.
- רוב המשפחות הנוצריות הגיעו לחיפה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ומבחינה כלכלית הן היו מבוססות יחסית. הן עסקו בעיקר במסחר ובמקצועות שחייבו השכלה, ויכלו לאפשר לעצמן להתגורר בבתים מרווחים מחוץ לעיר העתיקה.
- רוב היהודים שהתגוררו לפני התקופה הנסקרת בשכונה היהודית (ח'ארט אל-יהוד) שבתוככי הרובע המוסלמי, עזבו אותה לאחר מאורעות תרצ"ו-תרצ"ח ותום מלחמת העולם השנייה. רובם עברו להתגורר בהדר הכרמל ובשכונות יהודיות אחרות.

התפלגות המועסקים

הטבלה כוללת מידע על התפלגות התעסוקה של 6,471 המבוגרים, בני כל העדות שהתגוררו באזור, בחלוקה לחמש קטגוריות: 12.6% מהם היו פועלים, 10.7% פקידיים, 15.5% בעלי מלאכה; 7.5% עסקו במסחר ו-53.7% במלאכות שונות. אליהם יש להוסיף 2,848 נפשות שהועסקו בתחומי האזור הנסקר אך לא התגוררו בו, ושנרשמו בנפרד בטבלה: 1,022 מהם היו סוחרים, 652 בעלי מלאכה, 1,122 פקידיים ו-52 בעלי עיסוקים שונים.

מדוע פרצה מחאת ואדי סאליב דווקא בוואדי סאליב? איתי נגרי*

בקיץ 1959 הסעירו את חיפה ואת הארץ כולה אירועי המחאה בשכונת ואדי סאליב. הרקע הכולל לאירועים היו קשיי העלייה והקליטה של עולי ארצות האסלאם במדינת ישראל הצעירה. מוקד האירועים היה בוואדי סאליב, אך מדוע פרצו האירועים דווקא שם? ניתן לחלק את התשובה לשני חלקים עיקריים:

ואדי סאליב מול שכונת הדר הכרמל – מצוקה מול רווחה יחסית

ואדי סאליב - "גיא הצלב" בערבית - הוא תוואי טופוגרפי המוליך ממדרגת ההר התיכונה של הכרמל לעבר חוף הים, בקטע קצר אך עמוק יחסית שחצץ בעבר בין העיר לאגפה המזרחי. בשלהי שנות החמישים של המאה העשרים השתרעה השכונה בתחום שבין ואדי רושמייה במזרח, רחוב סירקין בצפון ושדרות המגינים, כיכר חמרה וכיכר פריס בדרום. השכונה נבנתה בעיקרה בשלהי ימי השלטון התורכי ובתקופת המנדט הבריטי, והייתה בעלת צביון מזרחי אופייני: עירוב של סגנונות בנייה, תשתית מוסלמית, מבני מעמדות שונים. במהלך מלחמת העצמאות, כשערביי חיפה נטשו את העיר, התרוקן ואדי סאליב מתושביו. כמו שכונות ערביות נטושות אחרות אוכלס גם אזור זה, שנועד בתחילה בעיני חלק מגורמי ההנהגה והתכנון למגורי ערבים שנשארו בעיר, באלפי עולים חדשים.

חרף השיפור שחל במצבן בתקופת המנדט לא הדביקו ואדי סאליב ושכונות ערביות נוספות את הפער בין לבין השכונות היהודיות החדשות, כמו למשל הדר הכרמל הסמוכה לוואדי סאליב. יתר על כן - אלפי העולים החדשים שיושבו בשכונה לאחר קום המדינה גדשו אותה בצפיפות כה רבה, שכל שיפור שבוצע בתשתיותיה נבלע בקצב האכלוס המהיר. רוב תושבי ואדי סאליב בראשית שנות המדינה היו יוצאי רומניה או ארצות מזרח אירופה אחרות, ומיעוטם יוצאי צפון אפריקה. עם השנים נטשו העולים מאירופה את השכונה, שקיבלה בהדרגה צביון אתני של יוצאי ארצות האסלאם. ב-1959, כשמספר תושבי ואדי סאליב היה כ-15,000, היה כשליש מהם יוצאי צפון אפריקה שעזבו אזורי פיתוח ומעברות בארץ והשתכנו במקום תמורת תשלום דמי מפתח לדיירים שעזבו. לדברי יצחק פונטי, שהיה מנהל מחלקת הדיור ברשות הפיתוח העירונית בזמן האירועים בוואדי, לחלק מהדיירים שם לא היו חוזי דיור, וחלקם פלשו לדיירות וסירבו לפנותן. בשכונה שררו תנאי מחייה קשים, ומשפחות מרובות ילדים התגוררו בצפיפות ובתנאים סניטריים ירודים. חלק מהמבנים תואר כבלתי ראוי למשכן אדם.

רבים מתושבי השכונה נשאו עמם מטען משמעותי של אכזבה והתמרמרות. אלה נשארו, במידה רבה, נטולי מנהיגות פנימית. חלק גדול מהם לא נקלט במסגרות התעסוקה שהוקצו לו, ומרביתם, כולל צעירים ומשוחררי צבא, היו חסרי מקצוע שהתפרנסו מעבודות דחק או שנותרו מובטלים. הוועדה לחקירת אירועי ואדי סאליב

המאמר מציג את שכונת ואדי סאליב ואת השינויים שחלו בה משלהי ימי השלטון התורכי ועד סוף שנות החמישים של המאה העשרים:

משכונה שתושביה ברובם מוסלמים בני מעמדות שונים, דרך נטישת התושבים הערבים ועד חילופי אוכלוסיות של עולים חדשים שהובאו תחילה ממזרח אירופה ובהמשך מצפון אפריקה - נותרה שכונה חלשה וצפופה. חילופי האוכלוסיות נעשו בקצב מהיר, השיפורים שנעשו בתשתיות בימי המנדט לא הדביקו את קצב האכלוס, ותעסוקה מתאימה לא נמצאה

* ד"ר איתי נגרי, חוקר מחאת העולים מארצות האסלאם, מחנך ומורה להיסטוריה, מרצה ומדריך ארצי לעבודות גמר

השטח

שטחה של חיפה-אל ג'דידה, כפי שבנה אותה דהאר אל-עומר, היה כ-150,000 מ"ר. שטחן של עשר החלקות שנסקרו ב-1945 היה 242,119 מ"ר, כך שהשטח שנסקר חרג מגבולות העיר העתיקה וכלל גם חלקות בקרבתה שגם הן נזקקו לשיקום. 82.1% מהשטח שנסקר היה בנוי, והיתרה הייתה שטחים פתוחים. בשטח הבנוי היו 895 מבנים 96.5% מהם מאבן, 2.7% מבטון ובלוקים ו-0.8% מעץ או פח.

מצבם של המבנים הוגדר בארבע קטגוריות: מצבם של 7.9% מהם הוגדר כטוב; 71.2% היו במצב סביר; 20.4% במצב רע ו-0.5% מהמבנים היו הרוסים. המבנים הכילו 7,214 חללים (חדרים) ששימשו למטרות שונות: 23% שימשו כחנויות ומחסנים; 1.1% כבתי מלאכה; 64.7% כחדרי מגורים ו-11.2% כמטבחים. מהנתונים עולה כי בממוצע היה לכל 5.7 חדרים מטבח אחד.

סיכום

מיקומה של העיר העתיקה בלב אזור המסחר המתפתח של חיפה, ומצבה התברואתי הירוד, היו הרקע העיקרי לנקיטת שורה של יוזמות שלטוניות לשינוי פניה. בשנות הארבעים החלה עיריית חיפה בתכנון מחדש של העיר התחתית, ונדרשה להכין תכנית פיתוח מתאימה לעיר העתיקה. הכנת הסקר מצביעה על החשיבות שייחסה העירייה לשיקום אזור המסחר המרכזי שלה. הסקר הקיף את כל שטחה של העיר העתיקה ושטחים נוספים שגבלו בה, ועיון מדוקדק בנתוני מראה כי הוכן באופן שיטתי ויסודי, בניסיון להציג תמונה מדויקת ומהימנה ככל הניתן.

זמן קצר לאחר סיום הכנת הסקר השלים פרופ' ראדינג טיוטת הצעה לבניית האזור לאחר שיהרסו המבנים הקיימים, אלא שהיא לא אושרה ונותרה כתכנית מגירה. שנים ספורות לאחר מכן נהרס מתחם העיר העתיקה כמעט לחלוטין במלחמת העצמאות. תיקי הסקר שנתרו הם בבחינת עדות יחידה המוסרת תיאור גרפי מפורט של מתחם שהיה ואיננו.

המחברים מודים לגברת אמירה קהת, חברת העמותה לתולדות חיפה, על המידע שהעמידה לרשותם בעניין האדריכל ראדינג

לעיון נוסף:

1. גורן, תמיר, "יוזמות ופעולות לשינוי פני העיר העתיקה בחיפה בתקופת המנדט", יורם בר-גל ואחרים (עורכים), מחקרים בארץ ישראל: ספר אביאל רון, חיפה: החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה - אוניברסיטת חיפה, 2004, עמ' 99-124.
2. גורן, תמיר ויאיר ספרן, "חיפה אל-ג'דידה": רבעיה של העיר והקהילה היהודית", נורית קליאט ויגאל צ'רני (עורכים), עיונים במחקר חיפה וצפון הארץ: אסופת מחקרים לכבוד פרופ' ברוך קיפניס, חיפה: המרכז לחקר חיפה והצפון - אוניברסיטת חיפה, 2013, עמ' 146-166.
3. גורן, תמיר "לתולדות היעלמותה של 'העיר העתיקה' מנוף חיפה (1948-1951)", אופקים בגאוגרפיה, 40-41 (1994), עמ' 57-81.
4. גורן, תמיר, שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 2008.

מפת הגושים - סקר מבנים 1945

גרסה כי לשכונה כזו אין זכות קיום בעיר מודרנית כחיפה, אך קבעה שכל עוד היא קיימת יש לתמוך בה במגוון שירותים ואמצעים. מדו"ח הוועדה השתקפה המציאות הקשה בשכונה, בעיקר בקרב יוצאי צפון אפריקה:

"אחוזים נכרים מתוך השכונה נמנים על עדת יוצאי צפון אפריקה, בעיקר מרוקו. נוכחנו לדעת ... כי חלקים מסוימים של עדה זו טעונים מידה מרובה של הרגשת הפליה וקפוח, לעתים בצורה חריפה למדי... התמונה הכללית המצטיירת לגבי אותם חלקים של יוצאי צפון אפריקה, ואולי חלקים של בני ארצות מוצא אחרות, היא של בידוד או תחושת בידוד מן החברה הישראלית המושרשת..."

סגן ראש העיר, צבי ברזילי, אמר ש"מי שמסייר בשכונה ורואה הכוכים האפלים, ללא אוויר, ללא מים וביוב, יתאר לעצמו את מנת המרירות, האכזבה והייאוש שהמשפחה חסרת הפרנסה והקיום אוכלת יום יום". ואולם, לדבריו ואדי סאליב לא הייתה הגרועה בשכונות העיר: גם השכונות שמן, שעל חוף הים; תחנת הכרמל, שבין פסי הרכבת לחוף הים במערב העיר העתיקה; העיר התחתית המרכזית; מעברת קריית אליהו שלמרגלות מערב ההר; מעברת אחוזה שעל ההר ושכונת מעון דב בלב הכרמל המערבי - כל אלה גם הן היו לדבריו שכונות עוני רעועות עם ריבוי "מקרים סוציאליים", שהאבטלה והצפיפות העדתית מגבירות את רגשות הקיפוח של תושביהן.

יואל ניר, סופר העיתון חרות בחיפה, תיאר את החיים בוואדי סאליב כמציאות של "סלאמס", עזובה וניוון, ורגשות קיפוח ש"אינם חסרים במקומות רבים בארץ", אך - לדבריו - לא בכל המקומות הללו מוצאים כוכים נוטים ליפול, רפש ולכלוך כמו בוואדי סאליב. מנחם תלמי הגדיר בעיתון מעריב את שכונת שמן כ"חוף האשפתות הזוהמה והפשע של חיפה ... שההגונים שבתושבי מתביישים לגלות היכן הם גרים", אך הוסיף כי השכונה מאוכלסת בעיקר ביוצאי רומניה ותורכיה, שאינם יכולים לטעון "לאפליה על רקע עדתי". דב שובל, כתב העיתון על המשמר שביקר גם הוא בשכונת שמן, תיאר אותה כשכונה העלובה והעזובה ביותר בחיפה. אך למרות כמה נקודות דמיון בין שכונת שמן לשכונת ואדי סאליב הבדילו ביניהן הרכב האוכלוסייה וגם, ובעיקר, ריחוקה של שכונת שמן מהשכונות המבוססות שעל הכרמל. תושביה לא נחשפו בכל שעה ומבט לעושר ולרווחה היחסיים שניבטו אל תושבי ואדי סאליב מהרחובות המבוססים יותר של שכונת הדר הכרמל הסמוכה אליהם.

מפקד משטרת חיפה, יששכר שפי, שנשאל בוועדת החקירה על אופייה של השכונה והטיפול המשטרתי בה, השיב כי ואדי סאליב לא נחשבה למקום מועד במיוחד לפורענות, וכי התרחשו מקרים חמורים יותר בשכונות אחרות. גם מנקודת מבטם של ראש העיר חיפה, אבא חושי, ושל משה שחל, מזכיר ההסתדרות בעיר התחתית, לא הייתה ואדי סאליב בהכרח השכונה החיפאית שמצבה הקשה ביותר.

ובכל זאת פרצו אירועי המחאה דווקא בוואדי סאליב, וככל הנראה לא הייתה זו יד המקרה. בעיתון המודיע, במאמר "חיפה של מעלה וחיפה של מטה", תוארה חיפה כעיר מפותחת, מאורגנת ומטופחת, ונטען כי דווקא על רקע זה הצטבר משקע כבד של מרירות, קנאה ושנאה אצל תושבי השכונות שמצבן שונה. למרות הפעולות שנעשו לשיפור תנאי המחיה בוואדי סאליב נותר מצבה קשה, ובנקודות ההשקה והסמיכות שלה למרכז הכלכלי-חברתי של הדר הכרמל, שרוב תושביו היו יוצאי אירופה, בלטו הפערים באופן החריף ביותר. במורד הדר הכרמל התגוררו אמנם רבים מבני מעמד הפועלים הנמוך, אך במרחק של כמה עשרות מדרגות או צעדים בלבד במעלה

מחבר המאמר מצביע על שכונות נוספות בחיפה שהיו שכונות עוני צפופות, שמצב תושביהן לא היה קל יותר, ומנסה לברר מדוע דווקא בוואדי סאליב פרצה המחאה

ההר נמצא כבר לבה הכלכלי-חברתי המבוסס של הדר הכרמל. שכונות זו הדגישה וחיידה בעיני תושבי ואדי סאליב את מצוקתם, שלא הייתה מדומיינת אלא מוחשית ויומיומית, ונבעה מהקשיים האובייקטיביים של החיים בשכונה מסוג זה.

פעילותו של דוד בן הרוש בהנהגת "ליכוד עולי צפון אפריקה"

אל הזעם שעורר הניגוד בין המציאות הקשה והמורכבת בוואדי סאליב לבין שגשוגה היחסי של הדר הכרמל, הצטרפה העובדה שבוואדי סאליב צמח כוח ארגוני חדש: הארגון "ליכוד עולי צפון אפריקה", בהנהגתו של דוד בן הרוש. בן הרוש, שביטא כבר כמה חודשים לפני האירועים שאיפות פוליטיות, לפחות בזירה העירונית המקומית, נטל על עצמו להיאבק לשיפור תנאיהם של תושבי השכונה ובמיוחד של יוצאי צפון אפריקה. הוא יצר תשתית ארגונית והחל לפנות בשם תושבי שכונתו אל מוסדות ואנשי ממשל בעיר ובמדינה, מפקידים ועד שרים, ולבקש סיוע בפתרון בעיות אישיות ובתיקון סוגיות שהשפיעו על החיים בשכונה, כמו תנאי השכירות של חלק מתושביה. בן הרוש חיפש הזדמנויות לפעול ולסייע לתושבים, וכן למצב את עצמו כמנהיגם. הוא וארגונו היו מעורבים גם בפעולות מחאה כוחניות יותר, שהתפתחו לתקריות אלימות. בעדותו בפני הוועדה לחקר האירועים בוואדי סאליב אמר בן הרוש:

"חברי ואני אוכזבנו קשות, וזה היה לטובה בהחלט. נכנסנו לבית הקפה שלי, סגרנו את הדלת והתיישבנו, הוצאתי קצת בירה ושתינו והתחלנו לחשוב מה לעשות. אז אמרתי להם: בואו ונקים ארגון משלנו, שיהיה על פוליטי ונעזור בצורה הדדית אחד לשני, נדריך את מי שאינו יודע לכתוב, נפנה את הנבוכים למקומות הנכונים, הארגון לא יעסוק בכלל בפוליטיקה. נעזור ליוצאי צפון אפריקה".

בדברים אלה הכריז אמנם בן הרוש על ריחוק מהמישור הפוליטי, אך עדויות רבות מאותה תקופה מספרות על שאיפותיו הפוליטיות, שגם אם לא היו מבוססות לפני האירועים, הלכו והתגבשו במהלכם. על כל פנים - "ליכוד עולי צפון אפריקה" היה כוח ארגוני שידע למנף את ההתפרצות הבלתי מתוכננת של האירועים בוואדי סאליב לשרשרת של אירועי מחאה קשים, חלקם בהנהגתם או הובלתם של הארגון ושל בן הרוש. אם הארגון לא היה קיים ופועל בוואדי סאליב ספק אם התקריות הספונטניות הראשונות היו הופכות לאירועי מחאה של ממש.

אם ניתן ליחס להתפרצות הראשונה בשכונה מידה רבה של ספונטניות, הרי שרוב העדויות מצביע על כך שמשעות הבוקר של ה-9.7.1959 היו, לפחות לחלק מהאירועים, ידיים מכוונות או מארגנות. בין תושבי השכונה הופצו הוראות בעל פה ובכתב, יתכן שמטעמו של "ליכוד עולי צפון אפריקה", לסגור את החנויות ולהימנע מלצאת לעבודה. בשעות הבוקר המוקדמות נפגשו ראשי ארגון זה במשרדם, שהיה קודם לכן בית הקפה שיסד בן הרוש, להתייעצות. בשעה שבע בבוקר התכנס בבית הכנסת הרמב"ם, שברחוב חמאם פאשא שבשכונה, קהל בן כמאה וחמישים עד מאתיים איש שהחל מתארגן ליציאה להפגנה. בראשו עמדו אנשי הארגון ופעילים בולטים נוספים מקרב יוצאי צפון אפריקה בעיר. בן הרוש דיבר אל הנאספים, ולדבריו השביעם לשמור על השקט ועל הסדר הציבורי, ולא לנהוג באלימות גם אם יוכו בידי שוטרים.

בשעות הבאות התרחבה זירת האירועים מוואדי סאליב אל רחבי העיר התחתית ורחובות סמוכים לה. מבית הכנסת יצא הקהל בהפגנה אל מחוץ לרחובות השכונה,

גורם מכריע בגיבוש תהליך המחאה הוא הצמיחה של מנהיגות מקומית: "ליכוד עולי צפון אפריקה", בהנהגתו של דוד בן הרוש. בן הרוש התחיל להיאבק מול המוסדות כדי להקל על מצוקות אישיות, והמשיך כדי לשפר את תנאי החיים בשכונה

בן הרוש ייצב את עצמו כמנהיג מקומי, ובהדרגה עירב את הארגון בפיתוח פעילויות מחאה כוחניות

בהמשך הקים בן הרוש, באמצעות "ליכוד עולי צפון אפריקה", תשתית ארגונית - והיא זו שאפשרה את הובלת אירועי המחאה

המאמר סוקר את אירועי המחאה ואת תפקידה של ההנהגה המקומית (בן הרוש וחבריו) בהתפתחותם: בן הרוש הכריז שהוא מתמקד בסיוע לתושבי השכונה, ללא שאיפות פוליטיות

כבר בהתפרצות הראשונה, ביולי 1959, קיבלו המפגינים הוראות בכתב ובעל פה. הם נשאו את תמונתו של מלך מרוקו ממנו ביקשו שיקבל אותם בחזרה. בשלב הראשון נסגרו חנויות ואנשים שבתו - אך המחאה התפתחה: הקהל יצא אל מחוץ לשכונה לכיוון מטה המשטרה. משלחת מפגינים בראשות בן הרוש מחתה על קיפוחם על רקע עדתי. הקהל פוזר אך בהמשך פרצו התפרעויות קשות שהתפשטו ברחבי הארץ

ככיוון מטה המחוז הצפוני של המשטרה בדרך העצמאות. המפגינים, שבמרכזם יוצאי מרוקו, נשאו את תמונתו של מלך מרוקו עם פנייה אליו לקבלם בחזרה. כן הונפו דגלים שחורים מעוטרי סיסמאות, וכרזות כמו "איה הצדק?", "המשטרה הרגה אדם חף מפשע!", ו"אין חוק במדינה".

בראש התהלוכה צעדו ראשי ארגון "הליכוד", ועמם פעילים בולטים ותושבי השכונה, שחלקם תואר בעיתונים ובדיווחים משטריים כבעל עבר פלילי. בדרכם ניגשו המפגינים למכוניות המובילות פועלי עירייה וניסו, כפי הנראה בהצלחה חלקית, להוריד מהן יוצאי צפון אפריקה. בשעה שמונה לערך הגיעה התהלוכה הסוערת לכיכר שבין בנייני הדואר המרכזי למטה המחוז הצפוני של המשטרה. המפגינים השמיעו צעקות וקריאות נגד המדינה ומוסדותיה ונגד מפא"י. קציני המשטרה שיצאו ממשרדיהם הציעו שמשלחת של המפגינים תיכנס פנימה ותעלה את טענותיה, ומשלחת כזו אכן התארגנה בראשות בן הרוש, שהציג את עצמו כמארגן ההפגנה וכמנהיג "ליכוד עולי צפון אפריקה". אנשי המשלחת העלו בשם יוצאי צפון אפריקה ומרוקו טענות על קיפוחם, והשוטרים הסבירו כי גם אם הדברים נכונים - אין הם באחריותה של המשטרה. לאחר דין ודברים נראה היה שהמשלחת מקבלת את ההסבר, אך בן הרוש טען לאחר מכן כי לא שוכנע וכי המשטרה מתייחסת בזלזול לכל מרוקאי. חברי המשלחת הבטיחו להרגיע את הרוחות ולפזר את הקהל לביתו, וכך עשו.

ואולם - הייתה זו הפוגה קצרת מועד. כחצי שעה לאחר עזיבת המשלחת את מטה המשטרה פרצו לסירוגין התפרעויות שהתאפיינו ביידוי אבנים כלפי מוסדות עירוניים, הסתדרותיים, מפלגתיים וכלכליים, והרס של חלקים מהם. בחלק ניכר מההתפרעויות ניכרו סימני עידוד של בן הרוש וחבריו, שהבהירו בכרוז שכל הנראה הם שפרסמוהו, את תחושות המפגינים בוואדי סאליב:

"ומה שהדאיג אותנו יותר והוכיח לנו את חומרת המצב, ופקח את עינינו לראות באיזו סביבה אנו חיים, אלא [אלה] שחשבנו אותם לשכנינו המשתתפים בשמחתינו ובצערנו קמו עלינו לכלותינו, ומאותם החלונות מהם משקיפים על חיינו מלמעלה, הרואים מהם את ילדינו היחפים ורעבים ללחם, מאותם חלונות הרואים את הסבל הרב העובר על עדתנו התחילו לירות כדורי מוות לתוך קהל מלא מרירות כדי להשתיקו, שאין להתקומם אפילו בהשפך דמנו, כבר הוכח שאין ערך רב לדם הזורם בעורקינו, הרבה מטובי בחורינו נפלו קרבן למען תקום מדינה עברית, בה יהיה מקום לכל יהודי בלי הבדל של צבע עורו, והנה אנו עדים לעוול שנגרם לאלה מבני עדתנו שנשארו במקרה בחיים אחרי שחזרו משדה הקרב. אנו רואים אותם בלילות מחפשים מקום לינה בחדרי מדרגות ובמרתפים חשוכים, וביום תרים כזאבים רעבים להשגת יום עבודת דחק להשתקת רעבונם... אנו דורשים מכל האחראים במדינה להעמיד למשפט צדק אותו שוטר שכוון את נשקו נגד אדם חסר מגן וירה בו בדם קר. אל נשתוק. דמנו לא יהיה הפקר!".

הכרוז תרם את תרומתו להתלהטות היצרים בחיפה, וזו לא נותרה נחלתה של עיר זו בלבד. בשבועות הבאים התפשטו אירועי המחאה לרחבי הארץ, ובמפנה החודשים יולי-אוגוסט סערה שוב חיפה מיידויי אבנים ומפגשים כוחניים בין תושבים לשוטרים, שבמהלכם נעצרו רבים ממארגני ההפגנות. בין העצורים היה גם דוד בן הרוש, שהמשיך להשמיע את קולו במהלך משפטו ואף התמודד ללא הצלחה, בעודו

בקץ, אחרי אירועים כוחניים, נעצרו רבים מהמארגנים, וביניהם בן הרוש

כותב המאמר חוזר ומדגיש את כוחה של ההנהגה מכוונת כהסבר לשאלה מדוע פרצו האירועים דווקא בוואדי סאליב

בכלא, על מקום בכנסת בבחירות שנערכו בנובמבר אותה שנה. לאחר מכן ירד בן הרוש מהבמה הציבורית אך דמותו, כמו גם שכונת ואדי סאליב שבה פעל, היו לסמל למחאה ולמאבק של יוצאי ארצות האסלאם ויוצאי צפון אפריקה בפרט במסד הישראלי, הנהגתו ומדיניותו.

אם כך - השילוב בין המצב בוואדי סאליב ומיקומו הייחודי בחיפה, לבין הכוח המנהיגותי של דוד בן הרוש וארגונו שפעל בשכונה, הוא שהביא לכך שביוני 1959 פרצה המחאה העדתית-חברתית דווקא בוואדי סאליב. הייתה זו התפרצות של מחאה מקומית, שהתפתחה למחאה בקנה מידה ארצי והותירה את חותמה על החברה הישראלית לעשרות השנים הבאות.

המאמר מבוסס על:

נגרי, איתי, מחאת ואדי סאליב: מהלכיה, סיבותיה והשפעותיה, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", בהנחיית יואב גלבר ועוז אלמוג. אוניברסיטת חיפה, מרץ 2014.

לעיון נוסף:

בן-ארצי, יוסי, "ואדי סאליב ומקומו בהתפתחות חיפה", מבנים: ירחון לענף הבניה, 76 (ינואר 1989), עמ' 36-37

ברזלי, צבי, מאורעות וואדי סאליב, ראשיתו של מפנה, חיפה: 1997.

וייס, יפעת, ואדי סאליב: הנוכח והנפקד, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2007.

נחמיאס, אלי ושפיגל רון, ואדי סאליב, המיתוס ושברו: מאורעות ואדי סאליב במבט מחקרי חדש. חיפה: המחברים, 2009.

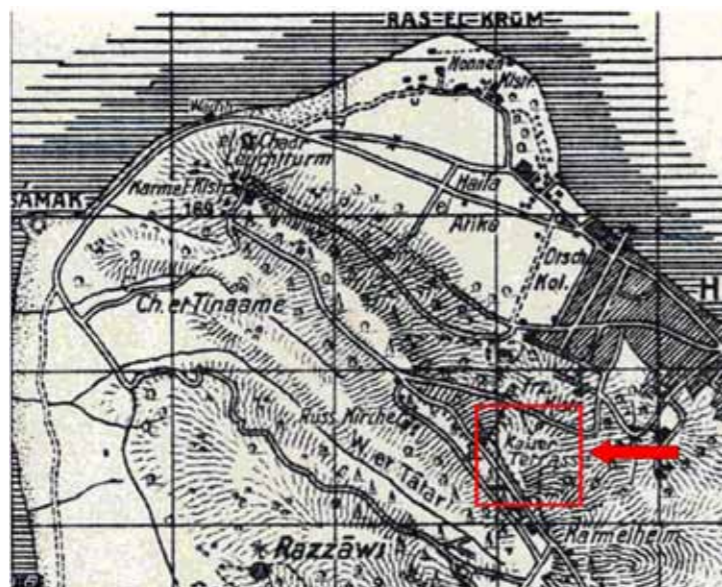
ה"קייזרטסה" - "מרפסת הקיסר" על הר הכרמל בחיפה

אלי לירן*

ביקורו של הקיסר וילהלם השני בארץ הקודש בשנת 1898 היה מאורע מכונן בחיי הקהילה הטמפלרית בחיפה. במהלך הביקור בעיר עצרה השיירה הקיסרית בדרכה מהכרמל בנקודה השוכנת מעל למושבה הגרמנית וצופה אליה, והקיסר השקיף ממנה על המושבה. לאחר הביקור החליטו הטמפלרים להנציח את הביקור החשוב ולהקים גלעד במקום התצפית של הקיסר, והוא נבנה בתוך פארק בשם "קייזרטסה", שתוכנן ב-1899 על ידי ד"ר גוטליב שומאכר. הפארק וגלגוליו הם נושאי מאמר זה.

הקיסר וילהלם השני הגיע לחיפה ביום שלישי, 25.10.1898. חלקו הראשון של הביקור בחיפה היה הסיור במושבה הגרמנית "כרמלהיים" שעל הר הכרמל, שהחל בשעה 16:30 והסתיים לאחר כשעה, עם החזרה לאנייה בשעה 17:30. "... בשעה חצי לחמש ירדו הוד מעלתם עם מספר מלווים לחוף. אחרי מילות ברכה על ידי נציגי הסולטן ... עלו על הכרכרות הקיסריות המוכנות ונסעו אל הכרמל על מנת לבקר את הקולוניה הגרמנית הקטנה "כרמלהיים" (די ורטה). הביקור מונצח בתמונה שבה נראה הקיסר בחזית מלון "לופטקוראהוס" הטמפלרי (תמונה מספר 1).

בדרך חזרה מהכרמל עצרה שיירת הקיסר בדרך רחוב הכרמל, מעל המושבה הגרמנית, והקיסר צפה על המושבה. "... כבודו ירד מהכרכרה וצפה אל הנוף המדהים..." (ליסאן אל-חאל). "... אחרי כשעה חזרו הוד מעלתם מהכרמל חזרה, ועוד לפני רדת השמש הם עלו על [הספינה] ההוהנצולרן למנוחת הלילה..." (די ורטה). הנקודה שממנה נערכה התצפית נקראה לאחר הביקור בשם "קייזרפלטס", הפכה לאתר חשוב של הקהילה הטמפלרית בחיפה והונצחה במפת הגרף מולינן מ-1905 ובמפות בדקר משנת 1910 ואילך. במפה גרמנית מ-1917 נקרא המקום בשם אחר - "קייזרטסה" - "Kaiser Terrasse" (מרפסת הקיסר) (תמונה מספר 2). המאמר יבאר מונח זה ויתאר את התפתחותו.

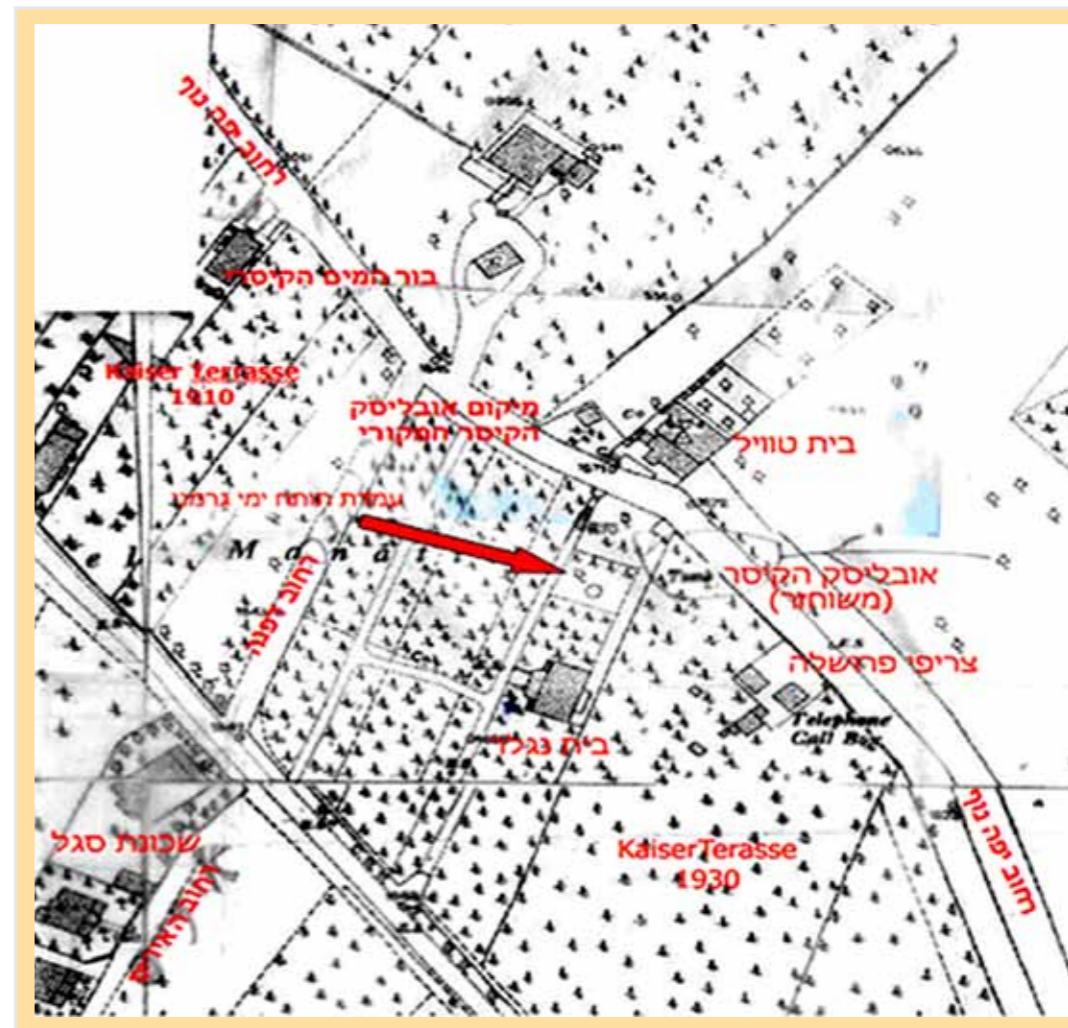

תמונה 1. הקיסר בחזית מלון לופטקוראהוס. מצולם מכיוון חורשת אוגוסטה ויקטוריה (באדיבות פרופ' אלכס כרמל)

הקהילה הטמפלרית בחיפה הנציחה את ביקורו החשוב של הקיסר וילהלם השני ב-25.10.1898 באמצעות בניית גלעד בתוך פארק - "קייזרטסה". המחבר סוקר את "גלגוליהם" של הפארק ושל הגלעד, ומלווה את סקירתו בצילומים של השלבים השונים שעבר הפארק

תמונה 2. מפה גרמנית של חיפה משנת 1917, שימו לב ל-Kaiser Terrasse (באדיבות מפי")

*אלי לירן, חבר העמותה לתולדות חיפה, חוקר את תולדות חיפה, מתמקד בנושאי עבודתו של האדריכל אלכסנדר ברולד ובנייניו בחיפה, באירועי מלחמת העולם הראשונה בחיפה, ובתחומי התפתחות התחבורה הציבורית בחיפה

תמונה 9. מיקום אתרי הקייזרטסה השונים ואתרים נוספים המוזכרים במאמר

בשנת 1908 סיים סגן הקונסול קלר את תפקידו ופרש לגמלאות. במכתב מ-31.12.1908 הוא העביר לקהילה הטמפלרית זכויות על שני מגרשים נוספים שהיו ברשותו: האחד בשם "לופטקורגרונד" באזור בית המלון "לופטקורהאוס", הגובל בצדו האחד ב"דרך" ובצדו הדרומי ב"דרך טירה" (ייקרא להלן: מגרש מספר 3). על שטח זה תינטע חורשת אוגוסטה ויקטוריה. המגרש האחר, מגרש מספר 2, תואר כך: "שדה הבור ... וגבולותיו: בצפון רחוב הכרמל הישן, במזרח מגרשו של ארנסט קלינק, בדרום קו 40 מטר מעל תחתית ואדי אל-דאטטר, במערב מגרשו של כריסטיאן היימן, [המגרש] רשום על שמי ברשומות השלטון העותומני. אדמה לא מעובדת זו תהיה רכוש הקהילה הגרמנית של המושבה הגרמנית בחיפה. על החתום: פר. קלר. מאשר: ד"ר וובר סגן הקונסול הגרמני, 31 בדצמבר 1908".

(מגרש זה ייקרא להלן: מגרש מספר 2, וימלא תפקיד חשוב לאחר מלחמת העולם הראשונה, כמפורט בהמשך).

המגרשים שהפכו לרכוש הקהילה הגרמנית בחיפה נרשמו בטאבו על שמו של הנאמן הבנקאי סמואל הרמן מהקהילה הטמפלרית, עם התניה שיועברו לקהילה מיד עם דרישתה.

1909. בניית ה"קייזרטרה"

עם העברת המגרשים לרשות הקהילה החלה נטיעת אורנים בשלושת המגרשים, בידי "אגודת הר הכרמל" הטמפלרית ששינתה ב-1912 את שמה ל"אגודת יפוי הכרמל". החורשות אמורות היו לכסות את רכס הכרמל המרכזי ולהגיע עד אזור מלון "לופטקורהאוס". ברחבת ה"קייזרפלטס" שבמגרש מספר 1 ערך שומאכר מדידות, והעריך את עלות הבנייה של הגלעד בסך של אלף מרקים. אלה נתרמו כאמור בהמשך על ידי "קרן אוגוסטה ויקטוריה" מברלין. הגלעד נבנה מאבן גיר שהובאה ממחצבות בכרמל, וכלל שני חלקים: בסיס ריבועי בגובה של מטר, שעליו מוצב אובליסק שגובהו כשלושה מטרים. על הבסיס נחרת תאריך ביקורו של הקיסר, 25.10.1898, ועל האובליסק נחרתו שמות הקיסר ואשתו - וילהלם השני ואוגוסטה ויקטוריה (תמונה מספר 4).

1910. חנוכת ה"קייזרטרה"

בתאריך 25.10.1910, בצל רצח האיכר הטמפלרי אונגר, נחנך הגלעד בטקס צנוע. הטקס התקיים ללא המשחתת "הרטה" שהייתה אמורה להשתתף בו על פי הבטחת הקיסר במהלך ביקורו ההיסטורי. נכחו בו הקונסול הגרמני, יוליוס ליטוד הרדג, פקידים תורכיים רמי דרג ותושבי המושבה הגרמנית, טמפלרים ו"כנסייתים". נישאו נאומים, הושרו שירים והוצגו מקלעות פרחים (גרלנדים). בסיום הטקס מסר ארנסט מיירבך, נציג הממשלה הגרמנית, את המונומנט לאגודה הטמפלרית למשמורת רשמית.

בחורשה שניטעה מסביב ל-"Kaiser Wilhelms Hohe" - רמת הקיסר וילהלם, חגגו אנשי המושבה מדי שנה ביום ביקור הקיסר את ה-"Kaiserfest" לכבודו.

תמונה 4. הגלעד בשנת 1910 (מארכיון אלי לירן)

תמונה 5. הגלעד הפגוע מרסיסים (ארכיון אלי לירן)

1899 תכנון ה"קייזרטרה"

הטמפלרים החליטו להנציח את ביקור הקיסר בחיפה בהקמת גלעד על הכרמל, במקום שממנו השקיף על המושבה. הגלעד, שהמימון להקמתו אמור היה לבוא מקרן "אוגוסטה ויקטוריה" בברלין, היה חלק מפארק "קייזרטרה", שתכניתו הוכנה והוצגה ב-15.10.1899 בידי המהנדס ד"ר גוטליב שומאכר, איש המושבה הגרמנית.

התכנית כללה פארק שישתרע על כ-17 דונם בין רחוב הכרמל למורדות הצפוניים של ההר (תמונה מספר 3), כשבמרכזו שבל שבקצהו הדרומי רחבת כניסה ובקצהו הצפוני רחבה עגולה, הוא מקום התצפית של הקיסר, ובו תוכנן להיבנות הגלעד. בחלק המערבי של רחבת ה"קייזרפלטס" תוכנן בור מים שינקז את מי הגשמים וישמש את המבקרים בפארק, ושנועד להיקרא "זיסטרן קייזרפלטס" - מאגר המים הקיסרי. ברחבי הפארק תוכננה חורשת עצי מחט שתיקרא "Kaiser Wilhelms Hohe" - רמת הקיסר וילהלם.

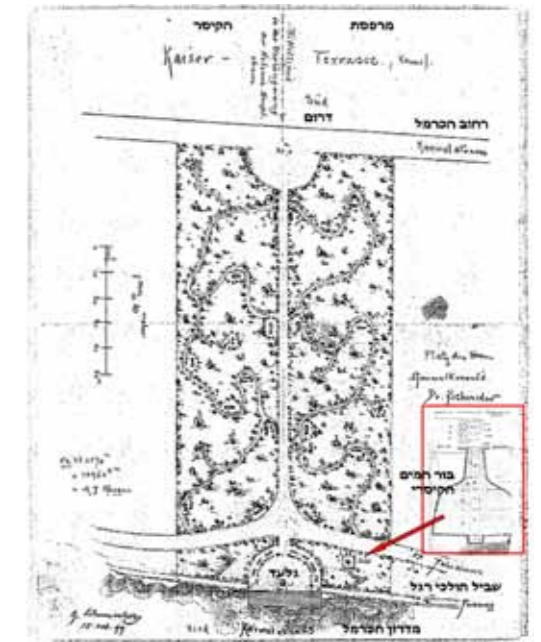
השטח שעליו תוכנן הפארק (ייקרא להלן: מגרש מספר 1) היה שייך לסגן הקונסול הגרמני, פרידריך קלר, והוא תרם אותו בינואר 1901 לקהילה הגרמנית של חיפה (הטמפלרית). המגרש נמצא בין מגרשו של ד"ר לויטויד שרודר, הקונסול הגרמני הכללי, ממערב, לבין מגרשו של ארנסט הרדג ממזרח. סגן הקונסול קלר הצהיר בכתב:

"בהתאם למכתבי מ-11 לאוקטובר 1899 מספר 889 ולפי בקשת יו"ר המושבה הגרמנית בחיפה, אני מצהיר בזאת שאני מעביר חנים, פרט להוצאותי, למושבה האמורה עבור שימושיה שלה, חלקת אדמה על הר הכרמל הנקראת 'קייזרטרה', בשטח של 17000 מ"ר בקרוב, הנמצאת בין החלקות השייכות לקונסול הכללי ד"ר שרודר ומר ארנסט הרדג. אני מצהיר כי אני יורשי לא יהיה לנו בעתיד כל זכות או תביעה על חלקה זו הרשומה על שמי ברישום הקרקעות העות'מאני בחיפה.

אני מאשר בחתימת ידי חיפה 19 לינואר 1901. חתום: פר' קלר סגן הקונסול הגרמני".

למסמך צורף תצהיר בערבית של קבוצת טמפלרים בעלי קרקעות במדרון הכרמל, שמגרשיהם גבלו מצפון במגרש שתרם קלר. אלה הצהירו כי הם מסכימים שלא ינתן היתר בנייה ברצועת הקרקע הגובלת ב"קייזרטרה" מצפון ועד למורדות הכרמל, כדי שלא להסתיר את הנוף:

"קבוצת הגרמנים בעלי האדמה הנמצאים בבסיס ההסכמה על האזור בכרמל שהם באמצעות חתימתם והחתימות שמורות למטה, מסכימים על אי אפשרות בנייה של בנינים שיקומו מתחת לאזור הנוף אלא שצריך להיות של מרחק של 90 מטרים מצפון כדי לשמור על אפשרות תצפית של האינטרס הציבורי". בין החותמים בגרמנית היו כריסטיאן ביילהרץ, ד"ר לויטויד שרודר, וילהלם קונלה, יקוב הר, יוהנס פנדר, היינו אונגר, וילהלם מדר, רוסינ בז, יוהנס רופ, פיליפ קולר, ארנסט פיי, גיאורג זוס, קרל אונגר, ובערבית עזיז חייט, עזיז איראני ונוספים.

תמונה 3. תכנית הקייזרטרה על הכרמל בחתימת גוטליב שומאכר (באדיבות גנזך המדינה)

כבר ב-1899, שנה אחרי ביקורו של הקיסר, תכנן המהנדס ד"ר גוטליב שומאכר את האתר. השטח נתרם על-ידי סגן הקונסול הגרמני והעברת האדמות כתרומה הוסדרה במכתבים ובהחתימות.

ל"קייזרטסה" המקורי, וגם הוא הוחזק בנאמנות על ידי סמואל הרמן, שהצהיר על מחויבותו להעבירו לרשות האגודה הגרמנית מיד כשיתבקש לעשות זאת, כדלקמן:

"אני הח"מ סמואל הרמן מחיפה מצהיר בזאת עבדתי ועבור יורשי ששני המגרשים על הכרמל של הקהילה הגרמנית ניתנו לי בנאמנות ואני יורשי לא נבקש דמי חכירה מאחר ומגרשים אלו בטאבו של חיפה רשומים על שמי. אני מתחייב בזאת על פי בקשת קהילת האזרחים הגרמנית בכל עת להעביר את זאת על שמם. המגרשים הם:

1. המגרש הנקרא "קייזרטסה" המתחיל צפונית לרחוב הכרמל במערב, בעבר ד"ר שרודר ועכשיו גבריאלוביץ. במזרח, מקודם ארנסט הרדג עכשיו פואד סעעד. דרומית לרחוב הרכס [רחוב ג'מאל פשה] לחילופין פס ברוחב 13 מטרים עם איסור בנייה הכל בהתאם לקושאן מספר 45 מחלקה 324 (ראו תמונה מספר 7, תכניתו של כריסטיאן ביילהרץ ג'וניור מיוני 1922).

2. המגרש הנקרא: שדה בור על הכרמל המוגבל: צפונית לרחוב הכרמל, במזרח אוטו לוץ, בדרום ואדי אל טאטר, במערב כריסטיאן היימן, הכל בהתאם לקושאן מספר 115 במחלקה 324 (שם).

בכוחה של חתימתי האישית. חיפה 24 אוגוסט 1922, סמואל הרמן (חתום בשלושה בולי הכנסה).

מגרש מספר 2 כלל 25 דונם של שדה בור שהיה מיוער חלקית באורנים שנטעו הטמפלרים. ב-1925 נמכרו 12 דונמים בחלקו המזרחי לחברת "משק" בע"מ, בראשות מאיר לישטשינר (חוזה המכירה בין נציג הטמפלרים, עו"ד פיליפ וורסט, לבין לישטשינר נחתם ביום 15.12.1925). השטח שנטר, בגודל של 13 דונם, שיקרא גם הוא בשם "קייזרטסה", הועבר בטאבו לקהילה הטמפלרית בחיפה. ההעברה נעשתה ב-25 במרץ 1927 על ידי "הקופה המרכזית של החברה הטמפלרית" בירושלים:

"אנו מאשרים שבקשר למו"מ לפני פקיד הטאבו וכן על פי ספרי הטאבו בחיפה ועל פי הקושאן שבידינו... העברת המגרש למושבה הגרמנית הכוללת מגרש מירי מיוער בעצי מחט הנקרא "קייזרטסה", מיקום באב אל ואד מעל באב אל מנאטיר שעל הכרמל, מוגבל בצפון - כביש, בדרום - כביש, במזרח - פואד סעעד, במערב - איגנץ נגלר, שפירא וטולקובסקי. מדוד 13 דונם רשום על שם סמואל הרמן חיפה... אנו נותנים לכם את זכות השימוש האבסולוטית והבלתי מוגבלת לשימוש בכל ההיקף...".

עם קבלת החזקה על מגרש מספר 2 והפיכתו ל"קייזרטסה", נבנו שלושה צריפי עץ בקצהו הצפון מזרחי, ושרידי הגלעד המקורי הוצבו על בסיס אבנים חדש שנבנה בקצהו הצפון מערבי (תמונה מספר 8). כדי למשוך את בני הקהילה למקום קיבלו ב-1930 הבעלים של קפה וגנר מהמושבה הגרמנית זיכיון להקים במקום בית קפה ופאב, וכן הוקמו בו מתקני שעשועים למבקרים. ניהול האתר ניתן למשפחת פרושלה הטמפלרית, ויילהלם פרושלה הודיע במכתבו לקהילה כך:

"היכל הבירה של קפה וגנר, הבעלים המקורי, ויילהלם פרושלה, חיפה 15 נובמבר 1930.

... אני מודיעכם כי אני מסכים לתנאים שהצבתם עבור הקייזרטסה ... אני מבקש לקבוע את חוזה השכירות ל-3 שנים ... תיקנתי הכל, הכל נצבע מחדש, כל החומרים הועלו למעלה, עד השנה החדשה כבר הסדרתי את שכר הדירה ושלמתי מראש.

בכבוד רב, פרושלה".

תמונה 8. שרידי הגלעד המקורי במיקום החדש של הקייזרטסה (ארכיון אלי לירן)

הטמפלרים החליטו להעביר את הגלעד למגרש קרוב, שהועבר גם הוא על שמם, והקימו "קייזרטסה" מחדש. לאתר זה הועברו שרידי הגלעד והמקום הפך לפארק שעשועים לרווחת קהל מגוון

1918. רוחות המלחמה והשפעתן על ה"קייזרטסה"

בזמן מלחמת העולם הראשונה לא נערכו חגיגות ב"קייזרטסה". התקדמות הכוחות הבריטים, והחשש התורכי מפלישה שלהם באזור מפרץ חיפה, הובילו לשינויים במערך ההגנה התורכי בעיר. בינואר 1918 נכנס הגנרל הגרמני לימן פון סנדרס לתפקיד המפקד העליון של הצבא התורכי בא"י, כדי ליישם מודל הגנה נגד הצבא הבריטי. חיפה בוצרה, ואזור ה"קייזרטסה" הפך למתחם צבאי עם תותחים ארוכי טווח, תחנת תצפית ועוד. ב-23.9.1918, במסגרת המהלך הבריטי לכיבוש העיר, הופגזו עמדות התותחים וגלעד הקיסר נפגע מרסיסים (תמונה מספר 5. הגלעד הפגוע מרסיסים אחרי הקרבות).

לאחר הכיבוש הבריטי הפך ה"קייזרטסה" לשטח צבאי, ובאזור מאגר המים הקיסרי הוקם בסיס. נראה שמהטמפלרים מנעה גישה למקום. על הפקעת הקרקעות ניתן ללמוד מזיכרונות בני משפחתו של פריץ ביילהרץ, ראש העדה הטמפלרית בחיפה בתקופת הכיבוש:

"...ב-23 בספטמבר יחידות הודיות תחת פיקוד בריטי כבשו את חיפה. אהרון רוזנפלד, פקיד של רוטשילד ואח"כ קונסול בלגיה, הלך לפגוש את הכוחות הפולשים תחת דגל לבן עם כניסתם לעיר מכוון הר הכרמל ומדרך יפו. הוא לווה את מפקד הכוח לראש העדה של ההתיישבות הגרמנית, פריץ ביילהרץ ... הגנרל הבריטי הבטיח לביילהרץ כי האוכלוסייה הגרמנית לא תפגע אם כולם יישארו שלושים ורגועים. ... קציני ההשמה הבריטים בחרו 43 נחלות אותן נדרשו לפנות הבעלים בצורה מלאה או חלקית".

מהמקורות השונים שבידינו עולה כי הכוחות הבריטים הרסו את הגלעד בעת כיבוש העיר. ואולם, כמה נתונים מראים אחרת: תמונת הגלעד לאחר הקרבות, כשהוא פגוע מרסיסים אבל שלם;

האיסור שהטיל אלנבי, בפקודת המבצע מיום 9.9.1918, על הרס מונומנטים, והעובדה שאין מסמכים המתעדים את הרס הגלעד - כל אלה מצביאים על האפשרות שהוא אמנם נפגע מרסיסים אך לא נהרס על ידי הצבא הבריטי.

בתמונות מספר 5 ו-6, שצולמו ב-1923 לערך, לא נראים חלקי אבן שבורים ליד הגלעד. ככל הנראה הוסר חלקו העליון והועבר למקום חלופי כתוצאה מאירוע אחר (בניית בית טאויל ב-1920, או סלילה או הרחבה של דרך פנורמה באזור ב-1923).

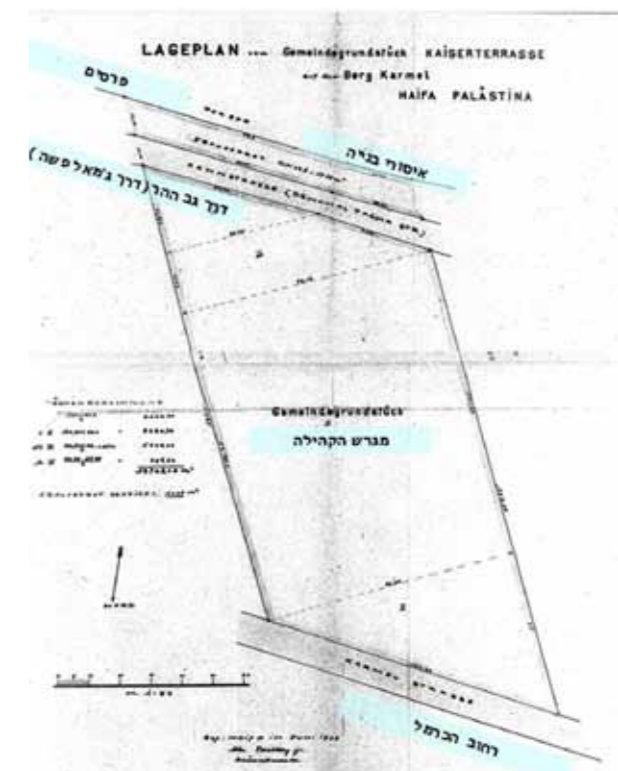
1922. הזזת ה"קייזרטסה" והצבת הגלעד במקום חלופי

ב-1922 החזיק הצבא הבריטי בשטח ה"קייזרטסה", עם התותח הימי שנטר בו, ובבור המים. מבחינה חוקית היה המקום בנאמנות הבנקאי הטמפלרי סמואל הרמן. חלקו העליון של הגלעד הוסר עם החלטת הטמפלרים להקימו מחדש במגרש מספר 2, המשקיף גם הוא על המושבה הגרמנית. מגרש זה נמצא במרחק של שני מגרשים מזרחית

תמונה 6. בסיס הגלעד המקורי לאחר שהוסר חלקו העליון (סביבות 1923 באדיבות משפחת יובל)

בזמן מלחמת העולם הראשונה פסקו החגיגות במקום, שהפך למתחם צבאי. הגלעד נפגע בהפגזה. בהמשך הוסר חלקו העליון

תמונה 7. תכנית ביילהרץ ג'וניור למגרש הקייזרטסה החדש (מגרש מספר 2) לשנת 1922

יצאנות ויצאניות בחיפה המנדטורית על-כן, תזנינה בנותיכם (הושע, ד', 13) דן יהב*

הזנות בארץ בתקופת השלטון הבריטי

מקובל להגדיר זנות כתופעת שוליים (תת-תרבות) המתקיימת בעיקר בערים הגדולות המודרניות. העוסקות בה מכונות לא-פעם בכינויים כמו "נשות רחוב", "נערות עובדות", "נשים להשכרה", "זונות צמרת" ועוד. נשים בזנות מגיעות לרוב מרקע של משבר כלכלי או משפחתי, זרות חברתית ותרבותית, הגירה וקליטה לא-מוצלחות, ניכור, בורות ולעתים גם מרד בחברה והתרסה כלפי הממסד.

בתקופת השלטון הבריטי היו רוב העוסקות בזנות נשים בגילאי עשרים עד שלושים, אך היו בהן גם ילדות צעירות יותר ונשים בוגרות. היו להן מאפיינים דמוגרפיים מובהקים: מהגרות בודדות, אלמנות, גרושות ועגונות, אמהות חד-הוריות, נשות מגויסים, נשים עניות ובורות, יוצאות בשאלה או כאלה שהמירו את דתן, וגם נשים שפנו לזנות בזכות הגמול הכספי והמעמדי שבצידה: מסיבות, בתי קפה, בילויים בחברה הגבוהה לצד קצינים בריטיים, ועוד.

בראשית תקופת המנדט, בשל העוני וההזנחה בארץ בימי מלחמת העולם הראשונה, הייתה הזנות תופעה נפוצה, בעיקר בערים הגדולות. בסוף מלחמת העולם הראשונה, לקראת חג המולד, תידרך הקונסול הספרדי בירושלים, ביובאר, את המושל הצבאי רונלד סטורס על המצב הדמוגרפי ועל ה"סטיות" החברתיות שרווחו לדבריו בשכונות המצוקה שבערים הגדולות בארץ. הוא מסר כי ברחובות מסתובבים אלפי ילדים ללא הורים, חלקם הגדול ערבים, נערות יוצאות לזנות ובעקבותיהן גם נשים מבוגרות יותר, ובעיר מתפשטות מחלות מין (ברנשטיין, 2008). לצד הדיווח לסטורס היו התייחסויות ספציפיות לחיפה מצד גורמים שונים:

"בסוף המלחמה עבדו בעיר על פי אחת ההערכות כ-500 זונות, רבות מהן יהודיות. היתה הגבלה על מעשי הזנות לאזורים מיוחדים כמו העיר העתיקה, אזור הנמל, שכונות במורדות הכרמל, אזורי התעשייה במפרץ חיפה ועוד..." (הוועד להגנה על כבוד בת ישראל).

במקומות שהזנות לא הותרה בהם במפורש נאסר על נערה או אשה אף לקרוץ בעינה לעבר גבר זר בפרהסיה, הכל בהתאם לחוקים העות'מאניים שמצאו הבריטים בבואם לארץ. כעבור זמן נאסרה הזנות לחלוטין בכל הערים והאזורים בארץ ("תקנות להסדרת הזנות", הארץ, 1.8.1918, עמ' 2).

מקובל שממשלת המנדט עשתה מאמץ גדול להילחם בזנות, אך לא בהצלחה מלאה. בזיכרונות של בני הזמן ובתמונות היסטוריות מימי המנדט קוראים על הזנות ובתי הבושת ורואים צילומים שלהם. בחיפה נפוצה התופעה בעיקר בעיר התחתית ובשכונותיה הדלות יחסית (שרפמן, 2006).

המאמר סוקר את תופעת הזנות בחיפה המנדטורית. המחבר מציג את המאפיינים הדמוגרפיים של הזונות, את כינוייהן שהיו נפוצים באותה תקופה, ואת ההתייחסות לתופעה. לפי אחת ההערכות עבדו בחיפה, בסוף המלחמה, כ-500 זונות, רבות מהן יהודיות. הפעילות הוגבלה לאזורים מסוימים, חלשים ברובם.

* דן יהב, גיאוגרף וחוקר ארץ ישראל, סופר ומחנך

גב' נעמי קפלנסקי, נכדתו של איגנץ נגלר, הבעלים והדייר במגרש השכן, מספרת כי ה"קייזרטסה" החדש התנהל כפארק שעשועים ומשך קהל מגוון: "... צמוד לגדר ביתנו (בית נגלר), היה פאב (קניפה) שהיה שייך לטמפלר פרושלה (צפרדעון). לאדון פרושלה היו צריפים או בתים מעץ, שם היה גר. באחד מהם גרה בתו שנישאה לסרג'נט בריטי בשם טלבוט. היו להם שני בנים שהיו מזוהים מאוד עם אביהם. שני הבנים נורמן ואדגר היו חברים שלי. הייתה פרצה בגדר דרכה יכולנו לעבור ולשחק יחדיו. אדון פרושלה הקים נדנדות גדולות על חבלים בגובה 5 מטר. היהודים היו מגיעים בשבת והגויים בימי ראשון לבית הקפה, הפאב ומגרש הנדנדות..."

קפה פרושלה התנהל במקום מ-1930 ועד שנמכר עם גירוש הטמפלרים מחיפה ב-1941. ב-6 במאי 1941 הוא קיבל את השם "Carmel Forest", וכונה גם "פונדק הציידים". חינו של גלעד הקיסר סר, בלשון המעטה, ולאורך השנים הוא נעלם בין הצמחייה שגדלה פרא מסביב לו.

הסכם השילומים עם גרמניה ב-1952, שקבע פיצוי לטמפלרים על רכושם בארץ ועל מגרשיהם הרשומים בטאבו, כלל גם את מגרש ה"קייזרטסה" (מגרש מספר 2, שעליו הוקם מלון דן כרמל). בשנות החמישים התגלה גלעד הקיסר חבוי בצמחייה סמוך למלון (תמונה מספר 8), בחלקו הצפון מערבי של מה שהיה ה"קייזרטסה". בשנת 1982 נוקה השטח והובא אליו מאזור הבורג' אחד התותחים התורכים. הצבת התותח, ליד הגלעד בקצה הצפון מערבי של המגרש, צוינה בטקס שבו השתתפו נכדו של הקיסר ואורחים נוספים.

סיכום

הגלעד לציון ביקורו של הקיסר בחיפה ב-1898 הוקם בפארק ה"קייזרטסה" (מגרש מספר 1), שתוכנן על ידי ד"ר גוטליב שומאכר. הפארק נחנך בשנת 1910 ושימש את הקהילה הטמפלרית, שחגגה בו מדי שנה את יום הביקור הקיסרי. הפארק והגלעד שינו מיקום (הועברו למגרש מספר 2) בעקבות תוצאות מלחמת העולם הראשונה, והפארק החדש הפך למקום בילוי פופולרי לתושבי העיר. לאחר גירוש הטמפלרים ב-1941 החל הגלעד להיעלם תחת צמחייה פראית, עד שנתגלה בתחילת שנות החמישים, שוקם ב-1982 וזכה לכבוד בטקס בהשתתפות נכדו של הקיסר.

בקטע המפה משנת 1936 (תמונה מספר 9) אפשר לזהות את מיקום האתרים השונים המוזכרים במאמר.

לקריאה נוספת

פרופ' כרמל אלכס, התיישבות הגרמנים בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מנית. ד"ר איילר יעקב-איל, Das Deutsche Johanniter-Hospiz in Jerusalem.

הבעת תודה

המחבר מבקש להודות במיוחד לד"ר יובל מנטל על עזרתו בתרגום המסמכים והבנתם. כן יבואו על התודה גנך המדינה, מר ג'ורג' קינגביל, מזכיר אגודת הטמפלרים בגרמניה, ועדנה ועמי יובל.

כבוד בנות ישראל

בשנים 1924-1925 הגיע ארצה גל של עולים מפולין, הידוע בשם "עליית גרבסקי". ביניהם היו, לפי פרסומים בני הזמן, גם "אלמנטים מפוקפקי מצפון ונשים לקויות מוסר הגון". גם בחיפה, שקלטה חלק מעלייה זו, החלו התושבים להתלונן על מעשים בלתי מוסריים המתחוללים בדירות שונות בעיר, וכשהבינו שאינם יכולים לפגוע במבקרים ובבתי הבושת – הגיבו בחיתוך צמיגי מכוניותיהם. משטרת המנדט אסרה על שוטריה לפעול נגד מפגשים מיניים של בני עדות ולאומים שונים, אך שוטרי העיר היהודים, שהיו גם חברי "ההגנה", ראו מחובתם להיאבק בתופעה (ארכיון תולדות ההגנה).

יהושע השל יבין, מראשי "ברית הבריונים", טען שהמוסדות הציוניים לא הגנו על כבוד בנות ישראל ולא הגיבו על מקרי הטרדה של צעירות יהודיות בידי צעירים ערבים או על שכנוען לעסוק בזנות. "הוועד להגנה על כבוד בת ישראל", שכלל 26 ארגונים תומכים והוקם ב-1942, נאבק יחד עם ארגון "ההגנה" בתופעה וגם במה שנתפס כ"ליברליות מוגזמת" בחיי היום יום, אך ללא הצלחה. הארגונים הללו התייחסו בשלילה גם ליחסים בהסכמה, אך התוצאה הייתה שהם הקימו עליהם ארגונים שכנגד (על הרג חשודות ביצאנות ראו בספרי דמו בראשו: רציחות פוליטיות בתקופת היישוב, עמ' 264-283).

בתיאור של אותה תקופה נכתב: "היה מספר מצומצם של בחורות שבאו מארצות מזרח אירופה ממשפחות טובות ונפגשו למטרות זנות עם ערבים ויהודים. משמרות לילות הסתובבו במקומות החשודים וניסו למנוע מהבנות לעסוק במקצוע העתיק ביותר". היו גם מקרים שבהם נשים הואשמו בבגידה או בריגול בשל התחברותן לקצינים וסמלים בריטים, או בגלל יחסי זנות עם ערבים או עם יהודים חברי מחתרות שונות (שם).

בין מאפיינייה של חיפה בתקופת העלייה הרביעית והחמישית היה המאבק היום יומי על פרנסה והישרדות, בגלל חוסר במקומות עבודה ומגורים קבועים. אין להתפלא איפה שהפיתוי לעסוק בזנות, שהכנסתה גבוהה, היה רב. אין בידינו נתונים מספריים מהימנים על הגודל וההיקף של התופעה בעיר, אך מדיווחי עיתונות, פרוטוקולים של בתי המשפט ועדויות של תושבים ותיקים אפשר ללמוד על המקומות שבהם התרכזו הזנות בתקופות השונות, וליצור מעין "מפה גיאוגרפית של הזנות" בחיפה לסוגיה השונים, ושל כיווני התפשטותה.

בית הקפה "צנטרל" בחיפה

בית הקפה הזה פעל בעיר התחתית, ועדויות רבות קשרו אותו למפגשי זנות. אחת מהן מתארת את מה שעברה נערה בת 17 בשם שמחה ד' עד שהגיעה אליו. היא

אל הקהל!

עשרות בתי-בשת נתגלו בחדשים האחרונים ורק חלק מהם חוסלו ע"י פעולה צבורית; כחמשים נערות בגיל 12-16 נכלאו בבית הסהר ביפו בעוון פריצות, ורבות אחרות ביתר ערי הארץ; סרסורי עבירה עושים מעשיהם בריש חוצות ואפילו לאור היום; למעלה ממאתים צעירות יהודיות הלכו אחרי זרים. [...] תופעות אלו שלהן לא פללנו, וביחוד האוירה של אדישות וסלחנות המקיפה אותן, מאלצות אותנו לצאת בקריאה נרגשת אל הקהל:

בני היישוב! אסור להרשות המשך מצב זה הנותן שמנו לשמצה!

[...]

ההפקרות המינית היא הרת-סכנות לכל עם בכלל, בגלל השחיתות שהיא גוררת אחריה; בגלל הקנאה והשנאה שבאות בעקבותיה; בגלל חורבן המשפחה – זה התא הראשון של האומה; בגלל השפלת כבוד האשה למדרגת שפחה ומכשיר לתענוגות; בגלל המחלות המאוסות המרקיבות את הגזע; בגלל הסרת לב הנוער מאחורי האידיאל וחי הרוח ועשותו עבד כפות ליצרים ללא-רסן.

מתוך פרסום של הוועד להגנה על כבוד בת ישראל

חיפה כאתר של "פעילות מינית סוטה"

הזנות פורחת לעתים קרובות בערי נמל גדולות, שם עוגנות אניות צבא או אניות סוחר עם אנשיהן הצמאים לחברה, והיא גוברת בעתות מלחמה ובמשברים כלכליים. בחיפה פעלו זונות לא רק ברציפי הנמל ולאורך הכביש המוביל אליו, אלא גם באזורי התעשייה במפרץ, שבהם היה ביקוש ושררו תנאי פעילות נוחים יחסית. רשת התחבורה המפותחת של העיר אפשרה את נגישותם של השירותים הללו גם בשכונות העוני המוזנחות שלמרגלות הכרמל וגם בוואדיות החוצים את העיר וסובבים אותה. גם לאורך הרצועה הארוכה של חופי הרחצה הסמוכים לשכונות העוני של חיפה, שהייתה מאוכלסת במסעדות, מלונות, בתי קולנוע, גנים ציבוריים ואף מגרשים ריקים וחורבות מבנים, התקיימו חיי הוללות.

יש עדויות על מפגשים בין פרוצות ללקוחותיהן באתרים מסוימים בחיפה. במרכז שכונת בת גלים פעל קפה "קומפנץ", שבו ישבו אנשי צבא בריטיים, שתו לשכרה בשעות היום ורקדו בערבים. סביר להניח שהיה לכך המשך בשעות הלילה. החיילים האנגלים בילו גם במקומות אחרים: בכניסה לרחוב חטיב היה ה"מוסד" (כינוי לבית בושת) של פטמה חוסיני, ובכניסה לשוק, ליד "המחששה", קיבלה פטמה זרה את לקוחותיה. "מוסדות" אחרים היו ברחוב יפו וברחוב המלכים (שרפמן, עמ' 199; רייך, 2003).

כמו ברוב ערי הנמל הגדולות, פרחו הזנות גם בחיפה. הפעילות התקיימה באזור הנמל, באזורי התעשייה במפרץ, בשכונות העוני שלמרגלות ההר, לאורך החופים ובוואדיות.

"מוסדות" ידועים היו ברחוב יפו וברחוב המלכים. בית הבושת של פטמה חוסיני פעל בכניסה לרחוב חטיב (נקרא "המוסד"), ובכניסה לשוק, ליד "המחששה", פעלה פטמה זרה. בנוסף לכך התקיימו מפגשי זנות בבתי פרטיים, בחדרים שכורים, בבתי מלון או ברחוב ובשפת הים

בתי קפה ערביים בעיר התחתית.
מקור: George Landawer, *Palestina*,
Erich Lichtenstein Verlag, Berlin
1935

הייתה בת יחידה שעזבה את בית הוריה כדי להשתחרר מעולם. את עצמה הגדירה כאמנית, "ארטיסטית", ואת פרנסתה מצאה בזנות. היו שניסו להניעה מהתרועעות עם ערבים, אך ללא הועיל. גם אסתר נעה בין בתי קפה ביפו ובחיפה, לשם הגיעה בסיוע של אסם חזן, יהודי עבריין לשעבר. הוא תיווך בין בחורות יהודיות לבין בתי קפה ולקוחות זנות בחיפה. ב"סיפורי הנפילה" (ברנשטיין, עמ' 129-165), יש פרטים רבים (בשמות בדויים) על בנות שברחו מבתיהן, בדרך כלל בכפר, או מבעליהן, והיו חוזרות בכל פעם ל"ביתן" - בית בושת בקרבת הנמל בחיפה. מרתה-מלכה ט' בת ה-18 התאבדה באוגוסט 1945 והדיווח על כך ב"עיתון מיוחד" (עיתון "צהוב") סיפר על התאבדותה בגבר זר ועל נטישתו אותה. בחקירת המשטרה נמצא כי הגבר, מוניר שמו, ניצל אותה והכריחה לעסוק בזנות (שם).

כדי לעקוף את החוק נגד בתי בושת התקיימו רוב מפגשי הזנות בבתי קפה, מסעדות וברים, אך גם בבתי פרטיים או בחדרים שכורים, בבתי מלון, ברחוב או על שפת הים. חלק ניכר מהלקוחות היו אנשי צבא בריטים, אוסטרלים וניו זילנדים.

אורית שם אור, בספרה "בלי הקוקו והסרפן" (1981), כותבת על זיכרונותיה מחיפה הזעיר-בורגנית, על הזנות - ובעיקר על "הזנות הערביות" - בעיר התחתית של חיפה, וכולל ההתרועעות עם זרים. המחברת הכירה בעיקר את הזנות הסמויה, כלומר את ההיענות לקשר מיני מפוקפק, מוצהר למחצה, במקום העבודה. היו מעסיקים שהטילו על מזכירותיהם לקיים יחסי מין עמם או עם לקוחותיהם הזרים, וצברו רווחים נאים מהשירות הנוסף שסיפקו ללקוחות.

מקורות נוספים

ברנשטיין, דבורה, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2008.

רייך, דניאלה, בין שליחות לאומית לחרם חברתי: הקשרים בין נשים יהודיות לאנשי הצבא הבריטי בשנים, 1940-1948, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2003.

שרפמן, דפנה ואלי נחמיאס (עורכים), "תה על מרפסת הקזינו: דו-קיום בחיפה בתקופת המנדט הבריטי, 1920-1948". חיפה: משפטון, 2006.

ספרים חדשים

חיפה - עיתונות מקומית של פעם

"עתון העתונאים" יצא בחיפה במוצאי שבת ו' באייר תש"ח, 15 במאי 1948. זוהי הוצאה-חד פעמית של התאגדות העתונאים בחיפה, לרגל "היום הראשון של מדינת ישראל".
הגיליון כלל שני עמודים בלבד.

מאוסף ד"ר רמיהו (ירי) רימון ושושנה

"ויהי בנה עיר"

שמואל יוסף פבזנר

מבוני חיפה העברית וממייסדי שכונת "הדר הכרמל" שי חורב

הוצאת "דוכיפת הוצאה לאור" (duhifat@gmail.com) 2017, 222 עמודים

שמואל יוסף פבזנר השתקע בחיפה בשנת 1906, ועד לפטירתו ב-1930 היה מעורה ומעורב בכל הפעילויות של העיר העברית בכלל ושל שכונת הדר הכרמל בפרט. מהנדס בהכשרתו, הוא היה פעיל בחיי החברה, התרבות, החינוך והכלכלה בעיר, ותרם רבות לכל אלה.

בספר כלולים בין היתר פרקים על פבזנר ומשפחתו, על בית החרושת "עתיד", על חברת "חירם", על הטכניון ובית הספר הריאלי, על שכונת הדר הכרמל וועד הדר הכרמל, על האגודה להשתלמות במדע ועוד.

הספר מעוטרת בתצלומים וכולל נספחים, רשימה ביבליוגרפית ומפתחות.

ד"ר שי חורב הוא חוקר ומרצה בתחומי מדע המדינה וארץ-ישראל.

"מופת לחיים"

זינוק יעקב ואסתר
אהובה זינוק-גוטסמן

הוצאה פרטית (gottesman.oren@gmail.com) 2016, 269 עמודים

יעקב זינוק (1908-1986) הגיע לחיפה בשנת 1934 והיה איש הרכש של "ההגנה" והמחסנאי האחראי על ה"סליקים" שלה בעיר. ב-21 באפריל 1943 נפצע קשה במחסן הנשק שבמגדל המים של הטכניון, וחרף פציעתו פעל בתושייה ובאומץ למנוע את חשיפת הסליק לפני שקרא לעזרה רפואית. למרות פציעתו ונכותו המשיך פעילותו ב"הגנה" ולימים אף התגייס לצה"ל.

דרך סיפורו האישי מתוארת משפחת זינוק לדורותיה, ותיאורי ההווה הישראלית של אז והיום מלווים בתצלומים רבים.

אהובה זינוק-גוטסמן היא בתם של יעקב ואסתר זינוק.

עמותה לתיירות ונופש חיפה

הסוירים מתקיימים במהלך כל השנה!

חיפה

סוירים כאלה יש רק בחיפה!

"Cultural Tourism" העיר של ה-

לפרטים ומידע: **1-800-30-50-90** www.tour-haifa.co.il

מסירים בחיפה-איזו חוויה! כל השנה! בואו להתרגש, להתפעל ולחוות את חיפה האמיתית. היסטוריה מרתקת, דתות ותרבויות, פולקלור, טבע ועוד במגוון סוירים. בנוחות, ברוגע ובהנאה מושלמת! נעים להכיר...חוויה לטייל, כולם מזמנים לחיפה!

סוירים לכבדי שמיעה!

סויר פנורמי ברחבי חיפה וסויר ממוחז במשבה הגרמנית המתאמים לכבדי שמיעה. הדרך הקלה, הסחה והודיחות לטייל בחפה ולהתפעל מהחוויה.

סויר מורשת

לטייל בחיפה בליווי משק כנפי היסטוריה ולהתפעל מהנופים והסיפורים: מסלול רכס סבב הם (מסלה מארס) • מסלול העיר החדשה • מסלול הדר הכרמל • מסלול מרכז הכרמל.

גן החיות הלימודי

עישו כאי איראן ג'ורדניאני

מגוון גדול של בע"ח בתצוגות מודרניות, שילוט עדכני ושירותים שונים. בגן אוסף הזוחלים מהגדולים בארץ, תצוגת תניני יאר, פיטת לטוף האוכלת, תצוגת עופות מים, דורסים ולמורים עם תנועה חופשית של הקהל במתחם החיות והסביבה הטבעית שלהן. מתמקד בגן האם חיפה.

מסלול יצירות אמנות

מסלול IT קמפ באדי ניסאנס

100 אמנים מצגים יצירות מרתקות ומרשימות: פיסול, מיצב, ציור, צילום ושירה במסלול ייחודי המשקף על בתיים, גגות, חצרות וסימטאות באדי ניסאנס ובגלריית בית הגפן. פתוח לקהל.

לפרטים והרשמה לסוירים: 1-800-30-50-90 או 04-8538610

העמותה לתיירות ונופש חיפה שד' בן גוריון 48, מושבה גרמנית טל: 04-8535605/6, פקס: 04-8535610 **לשכת מידע ומרכז מבקרים:** מידע על מסלולי סויר, אטרקציות, מזיאונים, תחבורה, מיצג אור קולי, מפות ועלונים. שעות פתיחה: 17:00-09:00, שיש 13:00-09:00, שבת 15:00-10:00

עיריית חיפה | **תערוכת אבי** | **רד ופס** | **התאחדות המלונות בחיפה**

עיר העתיר

א. חרשי

חיפה - בירה תהיה!

רובם יודעים... בירה תהיה! חיפה היא העיר החדשה והמרכזית של ישראל. היא מלאה בחיים, תרבות ונופש. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל.

על הסף

הוא סוף ימינו... חיפה היא העיר החדשה והמרכזית של ישראל. היא מלאה בחיים, תרבות ונופש. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל.

ב. ב. ב. ב.

הוא סוף ימינו... חיפה היא העיר החדשה והמרכזית של ישראל. היא מלאה בחיים, תרבות ונופש. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל.

ב. ב. ב. ב.

הוא סוף ימינו... חיפה היא העיר החדשה והמרכזית של ישראל. היא מלאה בחיים, תרבות ונופש. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל.

ב. ב. ב. ב.

הוא סוף ימינו... חיפה היא העיר החדשה והמרכזית של ישראל. היא מלאה בחיים, תרבות ונופש. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל.

ב. ב. ב. ב.

הוא סוף ימינו... חיפה היא העיר החדשה והמרכזית של ישראל. היא מלאה בחיים, תרבות ונופש. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל.

ב. ב. ב. ב.

הוא סוף ימינו... חיפה היא העיר החדשה והמרכזית של ישראל. היא מלאה בחיים, תרבות ונופש. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל. היא היא הבירה החדשה של ישראל.

היערכות חיפה לקראת ההפצצות בימי מלחמת העולם השנייה

התגוננות בפני גזים והתקפות אוויר

זרקורים כהגנה נגד מטוסים באדיבותו של ד"ר יובל מנטל

חמשה שירותי ה.ג.א. בחיפה

עוד בחדש פברואר 1939 נזנח היסוד לאגודה להתגוננות בפני גזים והתקפות אוויר (ה.ג.א.) בחיפה. כיסוד ממש לאגודה שמטו ומשמשים גם כיום מגן דוד אהום ומכבי"אש מתנדבים. השדוחים אשר ת.ג.א. בחיפה עוסק בארגונם והקמתם הם:

- עזרה רפואית לכל סוגיה.
- שרות לכבי שרפות.
- שרות המפקחים.
- שרות הדרכה הכנית להכשרת מק' לסיים והספקה (מים, מזון, חשמל וכו').
- ארגון התאוקאציה למקרה צורך וקשר.

שרות העזרה הרפואית סוגה כיום כ-550 חברי: רופאים, אחיות וסניי טורים (נרשאי אלונקית) וכלם כמעט סאומנים במיפול עזרה ראשונה.

השרות לכבוי שרפות מטל על גודו מכבי אש. המזנה כיום 400 חברים ולו חמש סניפים נוסף למרכז בחדר הכרמלי' חום: הר הכרמלי' בת' כעית האוקאציה (פני העיר) — עוסקת בעבוד הכנית ארגנית לאור קואציה, אשר תוצא לפועל אם בעקב המסיבות החלים הממשלה: המוסדות הלאומיים על אוקאציה של חלק תאוכ' לוסייה. המשרד של ת.ג.א. נמצא ברחוב פבנור 29, טלפן 1597.

בונקר נייד

כרטיס למסכת גז

10/4

שם המשפחה: יובל

השם הפרטי: יובל

המען: חיפה רח' הכרמלי 67

המדה: P

תאריך: 4/1/1939

החתימה: יובל